

Bu proje Avrupa Birliği tarafından finanse edilmektedir.

Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi:
Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi

Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Haritalama ve İzleme Çalışması
Geniş Özet

Prof. Dr. Serpil Sancar
Dr. Mine Yıldırım
Doç. Dr. Özgür H. Çınar
Dr. Zehra Yılmaz
Dr. Hilal Arslan

CEİD YAYINLARI

Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği
Haritalama ve İzleme Çalışması
Geniş Özet

Bu metin Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi kapsamında hazırlanan Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması’nın geniş özetidir. Bu özetin İngilizce çevirisine, ana metne ve kaynakçasına www.ceidizleme.org adresinden erişim sağlanabilmektedir.

Kaynak gösterilmek kaydıyla yararlanılabilir.

CEİD ADRES

Cinnah Caddesi, No:75/7 Çankaya, 06690
Ankara, Türkiye
Tel: 0 312 440 04 84
www.ceid.org.tr
www.ceidizleme.org

Kapak/İç Tasarım: Elma Teknik Basım Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.
İvedik OSB Matbaacılar Sitesi
1516/1 Sokak No:35
Yenimahalle/Ankara
Tel: 0312 229 92 65

Düzeltili: Nika Yayınevi

PROF. DR. SERPİL SANCAR Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi. Siyaset Kuramı, Siyaset Sosyolojisi, Küresel Siyasal Dinamikler, Din-Siyaset İlişkisi, Sosyal Bilimlerde Araştırma Metodolojisi, Cinsiyet ve Siyaset, Feminist Kuram hakkında dersler veriyor. Ankara Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezinin (KASAUM) kurucularından olan Profesör Sancar hâlen bu merkezin müdürü olarak görevini sürdürmektedir. TÜBİTAK Bursuyla ABD-George Washington Üniversitesi’nde “Din ve Cinsiyet” konusunda araştırma yaptı ve ders verdi. Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği’nin (CEİD) kurucu başkanı olan Profesör Sancar’ın doktora tezi *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi* (Belge Yayınları, 1990; İkinci Baskı, Nika Yayınları, 2016) başlığını taşımaktadır. Profesör Sancar’ın yakın zamanda yayınlanmış “Diyanet’in Kadınlaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yeni Kadın ve Aile Politikası”, ve “Will Islamism be Women’s Rights Friendly: Compromising and Conflict on Women’s Rights Agenda in Turkey” adlı iki makalesi bulunuyor.

DOÇ. DR. ÖZGÜR H. ÇINAR Birleşik Krallık’ta bulunan BPP Üniversitesi’nde doçent olarak çalışmaktadır. 2012 yılında Essex Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden doktora derecesini aldı. Kasım 2012 ile Eylül 2016 tarihleri arasında Oxford Üniversitesi St Antony’s College’de, Hukuk Fakültesi’nde ve Kellogg College’de doktora sonrası araştırmalar yaptı. 2008 yılından beri ayrıca Avrupa Konseyi için uzman hukukçu olarak çalışmaktadır. Çeşitli dergilerde yayınlanmış yazılarının ve raporlarının dışında *Conscientious Objection to Military Service and Turkey’s Obligations under International Human Rights Law* (Palgrave MacMillian, 2014), *Vicdani Red Hakkına İlişkin Uluslararası Standartlar ve Türkiye’nin Görevleri* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), *Conscientious Objection to Military Service in International Human Rights Law* (Palgrave MacMillan, 2013) ve *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Türk Hukukuna Etkisi* (İHD, 2005) adlı kitapları olan yazar; aynı zamanda *Freedom of Religion and Belief in Turkey* (Cambridge Scholars, 2014), *Conscientious Objection: Resisting Militarized Society* (Zed Books, 2009) ve *Çarklardaki Kum: Vicdani Red* (İletişim Yayınları, 2008) kitaplarının iki editöründen birisidir.

DR. MİNE YILDIRIM Norveç Helsinki Komitesi’nin İnanç Özgürlüğü Girişimi projesinin direktörü olarak görev yapmaktadır. Doktora derecesini (*cum laude*) 2015 yılında Finlandiya’da bulunan Abo Akademi Üniversitesi’nden almıştır. “Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutu & Türkiye Vakası” başlıklı doktora tezi 2017 yılında Routledge Yayınevi tarafından İngilizce olarak yayınlanmıştır. Uluslararası hukukta din veya inanç özgürlüğü alanında, Oslo Coalition of Freedom of Religion or Belief, Eğitim Reform Girişimi, Politika ve Demokrasi Çalışmaları Merkezi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı gibi kuruluşlar tarafından yürütülen pek çok projede uzman danışman ve araştırmacı olarak yer almıştır. Ayrıca, *Freedom of Religion or Belief in Turkey* (Cambridge Scholar, 2014) kitabının iki editöründen biridir. Mine Yıldırım din veya inanç özgürlüğü hakkının her yönüyle ilgili olarak çok sayıda uluslararası ve ulusal düzeyde akademik dergilerde ve popüler nitelikte gazete ve web sayfalarında yayınlanan yazılar kaleme almıştır; Bunların bazıları şöyledir: *The Return of Property to Community Foundations in Turkey - The Restitution Decree* (European Yearbook of Minority Issues, 2013), *The Right to Establish Places of Worship in Turkey* (Religion & Human Rights, 2013), *Religion in the Public and Private Workplace: The Approach of the Turkey Judiciary* (Ashgate, 2012) *Conscientious Objection to Military Service in International Law and the Case of Turkey*, Religion & Human Rights, Brill Publications, 2010), *Partilerin İnanç Özgürlüğü Vizyonları* (Agos, 2018), *Resmi Geçerliliği Olan Dini Nikah Kıydırabilmek Bir Hak mı?* (Bianet, 2017).

DR. ZEHRA YILMAZ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde Doktor Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır. 2013 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden doktora derecesini aldı. 2010 yılında Georgetown Üniversitesi’nde 1 yıl doktora araştırmasını sürdürdü. Müslüman kadın hareketi ve islamcı feminizm konuları üzerine çeşitli dergilerde ve derleme kitaplarda yayınlanmış makalelerinin dışında, yazarın 2015 yılında İletişim Yayınları tarafından basılan *Dişil Dindarlık: Türkiye’de İslamcı Kadın Hareketi’nin Dönüşümü* başlıklı bir kitabı da bulunmaktadır.

DR. HİLAL ARSLAN Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalında doktor öğretim görevlisidir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nden (ODTÜ) Sosyoloji lisans ve İstatistik yan dal diplomasıyla mezun olan Arslan, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde araştırma görevlisi olarak görev yaparken aynı bölümden yüksek lisans derecesi aldı. Doktora eğitimini Jacobs Üniversitesi Bremen, BIGSSS, Sosyoloji anabilim dalında post-sosyalist ülkelerde mutluluk eşitsizliği üzerine yazdığı tezle tamamladı. Arslan’ın araştırma ilgi alanları; refah, iyi oluş, sosyal göstergeler, toplumsal eşitsizlikler ve toplumsal cinsiyet istatistikleridir. Akademik çalışmalarının yanı sıra ulusal ve uluslararası kurumların desteklediği çeşitli araştırma projelerinde görev almıştır. Bunlardan bazıları, “Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması” (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2014); UNDP “Avrasya’da Yaşam Kalitesi: Azerbaycan ve Kırgızistan” (ODTÜ KORA ve TÜBİTAK, 2007).

ÖNSÖZ

Elinizdeki rapor *Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi* kapsamında hazırlanan bir dizi tematik haritalama ve toplumsal cinsiyet eşitliğini (TCE) izleme göstergeleri geliştirme çalışmalarının sonucudur. Söz konusu proje 2013-2017 tarihleri arasında, çok sayıda kişi ve kurum ile yapılan yoğun toplantılar ve görüş alış verişleri ile şekillendi. Bu görüşmelerde üzerinde birleşilen ortak görüş, TCE politikalarının Türkiye’de geldiği noktada bağımsız izleme ve değerlendirme mekanizmalarını geliştirmenin gerekliliği oldu. TCE’yi hayata geçirmeye yönelik bugüne kadar geliştirilmiş ulusal mevzuat ve eylem planları uygulamasının yerindeliğini ve etkinliğini ölçme ve değerlendirmeyi gerçekleştirecek bağımsız bir izleme mekanizmasının kurulması bu gereksinmeye karşılık geliyordu. TCE’yi gerçekleştirmeye ilişkin uygulamaların siyasi ve ideolojik polemiklerden uzak, bilimsel ve teknik gereklere uygun ve sistematik olarak izlenebilmesini kolaylaştıracak araçların geliştirilmesi gerekiyordu. Bu izleme çalışmalarının uluslararası normlarla uyumlu ve sürdürülebilir olması için önceden izleme göstergelerinin geliştirilmesini; bu göstergelerin haritalama ve periyodik raporlama yoluyla değerlendirmesini sağlama amacı, bu projenin yol haritası oldu. Bu çabaların sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi için gerekli olan kurumsallaşmanın başlangıç adımlarının atılması da bu projenin amaçları içinde yer aldı.

Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi, kendi faaliyet alanını tanımlarken toplumsal cinsiyete duyarlı hak temelli izleme yaklaşımını benimsedi. Proje, temel olarak, TCE için geliştirilmiş uluslararası norm ve standartların Türkiye’deki mevzuat, uygulama ve izleme politikalarına içerilmesini desteklemeyi; TCE ile ilgili sorun alanlarını haritalama çalışmaları ile raporlamayı; bu alanlara özgü izleme göstergeleri geliştirerek bağımsız, bilimsel ve ana-akımlaştırılmış bir izleme stratejisinin Türkiye’de kurumsallaşmasına katkıda bulunmayı; TCE’yi izleme alanında kamu-sivil işbirliğini ve bilimsel izleme kapasitesini geliştirmeyi hedefledi.

Proje Mart 2017 tarihinde uygulanmaya başlandı ve 24 aylık bir sürede tamamlanması planlandı. AB tarafından finanse edilen projenin yararlanıcı kurumu Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, sözleşme makamı Merkezi Finans ve İhale Birimi ve uygulayıcı kurumu Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği’dir. Projenin hedef grubunu cinsiyet odaklı sivil toplum örgütleri, hak temelli izleme yapan diğer sivil örgütler, ilgili diğer kamu kurumları, valilikler ve büyük şehir belediyeleri ve eşitlik birimi olan ilçe belediyeleri oluşturdu. Proje paydaşları ise Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM), TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu (KEFEK), Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK), Kamu Denetçiliği Kurumu’dur (KDK).

Projenin amacı doğrultusunda seçilen on tematik alanda (kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet temelli şiddetle mücadele, siyasal kararlara katılımı; eğitime, istihdama, din, spor, sağlık ve kentsel haklar/hizmetlere erişimde; medyada cinsiyetçilikle ve kadın/insan ticareti ile mücadelede toplumsal cinsiyet eşitliği) **haritalama raporları** ve **izleme göstergeleri** hazırlandı. Bunun yanı sıra, projenin çıktılarının ve ilgili alanlarda sayısız kaynak ve verinin kamu, sivil, bütün toplum kesimlerince ulaşılabilir olacağı **Cinsiyet Eşitliği İzleme Merkezi** kuruldu ve e-kütüphanesi ile birlikte kullanıma hazır hale geldi. On tematik alanda hazırlanan Haritalama Raporları ve özetleri ilgili okurlara sunulmak üzere elektronik kullanıma açıldı; Türkçe olarak basıldı; geniş özetleri de İngilizce ve Türkçe olarak yayınlandı. Hazırlanan Haritalama Raporları kapsamında geliştirilen 515 adet hali hazırda verisi olan veya verisine ulaşılabilen gösterge, 822 adet geliştirilmesi öngörülen gösterge olmak üzere toplam 1337 TCE izleme göstergesi, kullanılmak üzere kamuoyuna sunuldu.

Projenin önemli bir bileşeni de hazırlanan rapor verilerinin ve geliştirilen göstergelerin yerel düzeyde paylaşılabilmesi için seçilen pilot illerde yoğun bir çalışmayı gerçekleştirmesi oldu. Seçilen yedi pilot ilde toplumsal cinsiyete duyarlı hak temelli izleme eğitimi, haritalama raporları ve izleme göstergeleri eğitimi ve yerel eşitlik izleme eylem planı hazırlık atölyesi gerçekleştirildi. **Yerel Eşitlik İzleme Platformları** oluşturma ve sürdürme çalışmaları yapıldı. Pilot iller olan Adana, Ankara, İstanbul, İzmir, Kars, Gaziantep ve Trabzon’da yerellerde sunulan hizmetlerin cinsiyet eşitliğini gözetip gözetmediğini ölçmek, değerlendirmek ve izlemek amacıyla **Yerel Eşitlik İzleme Planları** hazırlandı ve bu çalışmaların tüm Türkiye’ye yaygınlaşması, geleceğe taşınarak sürekliliğinin sağlanması amacıyla da **Ulusal Eşitlik İzleme Planı** oluşturuldu.

Proje sonuçlarının uzun dönemde kalıcı olması, sürdürülebilir desteklerin varlığı ile olacaktır. Bu desteklerin de, proje çıktılarının geniş toplumsal kesimlerce kullanılır ve geliştirilir olması ile oluşacağına inanıyoruz.

Projenin gerçekleşmesinde sayısız kişi ve kurumun emeği var, bu katkılar olmasaydı bu proje hayata geçemezdi. Bu süreçte yoğun bir özveriyle çalışan proje ekibine, haritalama raporlarını ve göstergelerini uzun yorucu çalışmalarla tamamlayan uzmanlara, süreci baştan sona uyum içinde çalışarak yönetilmesine destek veren CEİD üyelerine çok teşekkür ederiz. Projenin merkezde ve yerelde sayısız çalışmasını gerçekleştiren CEİD yerel koordinatörleri, eğitim uzmanları projenin hayata geçirilmesini kolaylaştırdılar. Yerel İzleme Platformları çalışmalarına katılarak Yerel Eşitlik İzleme Planlarını hazırlayan kamu görevlileri ve sivil örgütlerin temsilcileri bu çalışmayı yerellerde hayata geçirdiler. Bu projenin bir başarısı varsa burada sayabildiğimiz ve sayamadığımız sayısız kişinin emeği sayesinde. Hepsine *Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi*’ne kattıkları değerler için içten teşekkürlerimizi sunarız.

Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği

Yönetim Kurulu

İÇİNDEKİLER

Yazarlar	3
Önsöz	5
Tablolar Listesi.....	9
Kısaltmalar Listesi.....	10
I. Giriş	13
II. Uluslararası Normlar ve Standartlar	14
A. Normlar	14
1. Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normu	14
2. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Normu	15
3. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ile İlgili Uluslararası Belgeler	15
B. Standartlar	16
1. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normlarıyla İlgili Standartlar.....	16
2. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Birlikte Sağlanması İçin Öngörülen Standartların Uygulama Alanları	18
2.1. Cinsiyetçi Basmakalıp Düşüncelerin ve Kültürel Pratiklerin Dinî Gereklere Gibi Sunulmasının Önlenmesi.....	18
2.2. Dinî Kurumların ve Süreçlerin Yönetiminde Kadınların Eşit Yer Alabilmesi	19
2.3. Aile Hukuku Çerçevesinde Kadınların İnsan Hakları İhlallerinin Önlenmesi	19
2.4. Çocukların Din Eğitimi	20
2.5. Devletlerin Düzenleme ve Sınırlama Yetkisi	20
III. Türkiye Mevcut Durum	22
A. Türkiye’de Vicdan, Dinî İnanç ve Kanaat Hürriyeti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile ilgili Hukukî Çerçeve	22
1. Anayasa’da Vicdan, Dinî İnanç ve Kanaat Hürriyeti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği.....	22
2. Türk Ceza Kanununda Din, Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	22
3. Siyasi Partiler Kanununa Göre Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	23
4. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği.....	23
4.1. DİB - Aile ve Dinî Rehberlik Büroları.....	23
4.2. Aile Hukuku İle İlgili Yeni Düzenlemeler: Müftülere Evlendirme Yetkisi Verilmesi ..	24
4.3. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), KAGEM ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği.....	25
5. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (TİHEK) ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	25

6. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)- Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	25
7. Yükseköğrenim Kurumu (YÖK), Yüksek Din Eğitimi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği.....	26
B. Türkiye’de Kamu Hizmeti olarak Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	26
1. Din Hizmetleri ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Bağdaştırılması.....	27
2. Dinî Hizmetlerini Yürüten Kamu Görevlileri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	27
3. Dinî Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	28
3.1. Yaygın Din Eğitimi: Kur’an ve Hafızlık Kursları	29
3.2. Örgün Din Eğitimi: İmam-Hatip Okulları	29
3.3. Yüksek Din Eğitimi ve İlahiyat Fakülteleri.....	31
4. Dinî Rehberlik Görevi Olarak Kadını ve Aileyi Koruma	33
5. DİB’in Aile Hukuku ile ilgili Dinî Yorumları	33
6. Dinî İbadet Yerlerinin Yönetimi - Cami Hizmetlerine Kadınların Eşit Erişimi.....	34
7. Hac ve Umre Ziyaretlerinin Örgütlenmesi	34
C. Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Kapasiteleri	34
1. Toplumsal Cinsiyet Temelli İzleme Yapan Sivil Örgütlerin Kapasiteleri.....	34
2. Hak Temelli İzleme Yapan Yerel STK’ların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri	35
3. Farklı İnanç Gruplarının Hak Temelli Dernekleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	35
D. Türkiye’de Din ve İnanç Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Kesişim Alanları .	35
1. Dinî Sembollerin Kullanım Serbestliği.....	35
2. Cami İbadetlerine Kadınların Erişimi için Sivil Kadın Eylemleri.....	36
IV. Veri Kaynakları	37
V. Göstergeler	38
Ek Tablolar	45

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1:	DİB Vaize İstihdamınının 1991-2018 Yıllarında Artışı.....	28
Tablo 2:	MEB-DÖGM'ye Bağlı İmam Hatip Ortaokullarda Okul, Öğrenci Sayısı	30
Tablo 3:	Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı	30
Tablo 4:	Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı	30
Tablo 5:	Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı Ortaokul ve Liselerde Öğrenci Artış Oranı.....	31
Tablo 6:	T.C. MEB-DÖGM'ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı Artışı.....	31
Tablo 7:	Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro: 2017-2018.....	32
Tablo 8:	Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Artış: 2013-2018.....	32
Tablo 9:	İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı	32
Tablo 10:	Ulusal Düzeyde Veri Sağlayan Kaynaklar	37
Tablo 11:	Uluslararası Düzeyde Karşılaştırmalı Veri Sağlayan Kaynaklar	37
Tablo 12:	Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler.....	38
Tablo 13:	Verisinin Geliştirilmesi ve Kullanılması Önerilen Göstergeler.....	43
EK Tablo 1:	Diyanet İşleri Başkanlığı Temmuz 2018 Tarihli Güncel Kayıtlı Verileri	45

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AB-TCEE	Avrupa Birliği Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Endeksi (European Gender Equality Index-(EU-GEI)
AB-AmsA	Amsterdam Antlaşması
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AB-THB	Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi
ADRB	Aile ve Dini Rehberlik Büroları
AK	Avrupa Konseyi
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
ASŞ	Avrupa Sosyal Şartı
AKPM	Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi
AKBK	Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi
AK - AKHB	Avrupa Kentsel Şartı ve Avrupa Kentli Hakları Bildirgesi
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AP	Avrupa Parlamentosu
ASPB	Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.)
AYYŞ	Avrupa Yerel Yaşamda Kadın-Erkek Eşitliği Şartı
BKH	Binyıl Kalkınma Hedefleri (Millenium Goals)
BM-SKH	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Sustainable Development Indicators)
BM	Birleşmiş Milletler
BM-ÇHS	Birleşmiş Milletler - Çocuk Hakları Sözleşmesi
BM- EHS	Birleşmiş Milletler - Engelli Hakları Sözleşmesi
BM ESKHS	Birleşmiş Milletler - Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi
BM-İHEB	İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
BM-MSHS	Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi
BM-İHAK	İnsan Hakları Komitesi
BM-KSHS	Kadınların Siyasal Haklarına Dair Sözleşmesi
BM-PD	Pekin Deklarasyonu
BM-PEP	Pekin Eylem Planı (BPfA -Beijing Platform for Action)
CEDAW	Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi)
CEİD	Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİYK	Din İşleri Yüksek Kurulu
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi

EIGE	European Institute for Gender Equality (Avrupa Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Enstitüsü)
Eurostat	European Statistics (Avrupa İstatistik Ofisi)
ESHİD	Eşit Haklar İçin İzleme Derneği
HSYK	Hakimler Savcılar Yüksek Kurulu
İHL	İmam Hatip Lisesi
İGE	İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index)
KSGM	Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MEB-DÖGM	Milli Eğitim Bakanlığı - Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCEE	Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlik Endeksi (Gender Inequality Index)
TCES	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi (Council of Europe Gender Equality Strategy)
TCEUEP	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013
TCGE	Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksi (Gender Development Index)
TİHEK	Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu
TKTCE	Toplumsal Kurumlar ve Toplumsal Cinsiyet Endeksi (Social Institutions and Gender Index (SIGI))
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDV-KAGEM	Kadın Aile ve Gençlik Merkezi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
YÖK	Yüksek Öğretim Kurumu

Kurum İsimleri Konusunda Bilgilendirme

Bu raporun yazılması aşığıdaki kararnamelerden önce tamamlandığı için kurumların isimleri ilgili değişiklikleri yansıtmamaktadır. 703 Sayılı “Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” 9 Temmuz 2018 Tarihli ve 30473 Sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır. Kararname ile bazı bakanlık ve kurumların teşkilat yapıları ile görevleri değiştirilmiştir.

10 Temmuz 2018 Tarih ve 1 Numaralı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ve 15 Temmuz 2018 Tarih ve 4 Numaralı “Bakanlıklara Bağlı, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile bazı bakanlık ve kurumların teşkilat yapıları ile görevleri değiştirilmiştir.

Değişiklik yapılan bakanlık ve kurumlar aşağıda listelenmektedir:

- Avrupa Birliği Bakanlığı kapatılarak, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Avrupa Birliği Başkanlığı kurulmuştur.
- Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Kalkınma Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı şeklinde değiştirilmiştir.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı ile Ekonomi Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi Ticaret Bakanlığı şeklinde değiştirilmiştir.
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi Tarım ve Orman Bakanlığı şeklinde değiştirilmiştir.
- Maliye Bakanlığı’nın ismi Hazine ve Maliye Bakanlığı şeklinde değiştirilmiş ve Başbakan Yardımcılığı’na bağlı Hazine Müsteşarlığı yeni yapılanmada Hazine ve Maliye Bakanlığı çatısı altına geçmiştir.
- Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığının yeni adı ise Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı olmuştur.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi Çalışma, Sosyal Hizmetler ve Aile Bakanlığı şeklinde değiştirilmiştir. 4 Ağustos 2018 Tarih ve 15 Numaralı “Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile Bakanlığın ismi Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

I. Giriş

Bu rapor, uluslararası sözleşmelerle korunan temel insan hakları alanının tarihsel olarak en geç gelişen ve hayata geçirilmesinde en çok zorluklarla karşılaşılan iki temel hak alanının birlikte uygulanmasıyla ilgilidir: din ve inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği. Bu iki temel insan hakkı alanının tarihsel arka planında dünyada laikliğin ve eşitliğe dayalı vatandaşlık anlayışının gelişimi yatar.

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü temel bir insan hakkıdır. Bu hak, devletlerin din veya inanç özgürlüğünü koruma yükümlülükleri kapsamında olduğu gibi çeşitli alanlardaki din politikaları için de gözetilmesi gereken normatif bir referanstır. Devletlerin, farklı din ve inançlar arasında ayrımcılık yapmama zorunluluğu ile hem kamusal hem de özel alanda toplumsal cinsiyet eşitliğini hayata geçirme yükümlülüğü, din hizmetlerine eşit erişim hakkının uygulanmasında uluslararası normların temelini oluşturur.

Uluslararası insan hakları hukukunun en önemli kabullerinden biri olan din ve inanç özgürlüğünü hayata geçirme görevi, günümüzde modern devletlere verilmiş önemli bir görevdir. Bu kamu görevini yerine getirmek için gerekli en temel norm, devletin tarafsızlığıdır. Öte yandan, uluslararası insan hakları hukukunun en geç gelişmiş ama en önemli normlarından biri olan toplumsal cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesi de, diğer normlarda olduğu gibi, modern demokratik ve laik devletlere verilmiş bir görevdir.

Bu raporun göstermeye çalıştığı üzere, bireylerin din ve inanç özgürlüğünü gerçekleştirmek için devletin tarafsızlığı önem taşımaktadır. Öte yandan, dinî inanç, gelenek ya da kültür kapsamında karşılaşılan bazı durumlar zaman zaman kadınların insan haklarını açıktan ya da dolaylı olarak ihlâl ettiğine rastlanmaktadır. Bu nedenle, devletler bireylerin dinî inançlarına uygun yaşamalarına karışmama ve bu özgürlüğü koruma ile görevli iken; aynı anda dinî inançlarına uygun yaşama hakkının kadınların insan haklarını ihlâl etmesini engelleme ve yasaklama ile yükümlüdür. Örneğin, erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi, reşit olamayan kız çocuklarının evlendirilmesi, kız çocuklarının sünnet edilmesi, sadece dinî nikâhla evlenen kadınların evlilikte eşit medenî haklardan yararlanamaması, kız çocuklara eşit miras verilmemesi gibi kadın hakları ihlâllerine karşı devletin tedbir alma yükümlülüğü vardır. Uluslararası insan hakları hukukunun temel normu, kadınların insan haklarını açıktan ya da dolaylı ihlâl edecek hiçbir uygulamanın meşrû görülemeyeceği, bu tür davranış ve uygulamaların devletler tarafından önlenmesi gerektiğidir.

Bu rapor, söz konusu iki temel hak alanında uluslararası normları ve standartları saptamanın yanı sıra Türkiye’nin, uluslararası normları ulusal normlara dönüştürme düzeyini de tanımlamaya çalışacaktır. Söz konusu iki temel insan hakları alanının arakesitini düzenleyen hukukî, kurumsal çerçeveyi ve bunların nasıl hayata geçirildiğini gösteren politika ve uygulamaların mevcut durumunu da göstermeye çalışacaktır. Türkiye’de kamu kurumlarının, İslâm dinine mensup vatandaşları için, dinî ibadet, dinî eğitim ve kutsal ritüellere katılımı mümkün kılacak hizmetleri; sivil toplum örgüt ve kurumlarına bırakmaksızın, kendisi sağlamaktadır. Bu anlamda rapor sadece bir kamu hizmeti olarak devlet eliyle yürütülen din hizmetlerinin toplumsal cinsiyet eşitliği ile kesişim alanlarını dikkate almaktadır. Rapor bu çerçevede, önde gelen sivil toplum örgütlerinin toplumsal cinsiyet eşitliğini içermeye ve uygulama kapasitelerini de kısaca değerlendirecektir.

II. Uluslararası Normlar ve Standartlar

Temel insan hakları normlarının tarihsel geçmişine ve bugün sağladığı evrensel kabule oranla, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin kesişiminde yer alan normların açıkça tanımlanmış ve detaylı olarak belirlenmiş olmadığı görülür. Söz konusu iki insan hakları alanının aynı anda korunabilmesi amacına yönelik çabalara temel teşkil eden insan hakları sözleşmeleri, bildirgeler, uluslararası hukuku yorumlama yetkisine sahip komitelerin verdiği kararlar, diğer hukukî belgeler ve tavsiye kararlarının önemli olanlarını şöyle sıralayabiliriz: BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi; AB Amsterdam Antlaşması; AB Temel Haklar Bildirgesi; AK İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi (AİHS) ve ilgili Ek 1 Numaralı Protokol; AK Avrupa Sosyal Şartı; BM Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi; BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW); BM Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (MSHS).

Söz konusu bu sözleşmelere yorum getiren önemli uluslararası belgeler ise şunlardır: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi; Avrupa Konseyi Kadın Erkek Eşitliği Güçlendirme Şartı (Avrupa Kadın Şartı); Avrupa 2020 Stratejisi; BM Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı; BM Binyıl Kalkınma Hedefleri 2000-2015; BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2015-2030; BM- Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildirge.

A. Normlar

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını amaçlayan uluslararası normlar şunlardır:

1. Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normu

Normun içeriği şu hususları kapsamaktadır:

- Her insanın eşit değer ve onura sahip olması;
- Her insanın hukuka eşit şekilde erişim hakkı;
- Hukuk tarafından eşit korunma ve faydalanma hakkı;
- Her bireyin diğer insanlar gibi haklarına saygı duyulması;
- Diğerleri gibi ekonomik, sosyal, politik, kültürel veya sivil yaşama eşit seviyede katılım hakkı.

İlgili sözleşme maddeleri:

- BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin 2. ve 7. maddeleri,
- BM Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin 2., 3. 24. ve 26.maddeleri,
- BM Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi’nin 3. maddesi,

- BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’nin (CEDAW) 1. maddesi,
- Avrupa Birliği Amsterdam Antlaşması’nın 2. ve 3. maddeleri,
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 14. maddesi ve 12. No’lu Protokolün 1. maddesi,
- Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi (AB-THB) 21. 22. ve 23. maddeleri.

İlgili siyasal belgeler:

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nın (AGİT) İnsanî Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi’nin 25. maddesi,

2. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Normu

İlgili uluslararası sözleşmeler:

- BM İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi’nin (İHEB)18. maddesi,
- BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin (MSHS) 8. maddesi,
- AB Temel Haklar Bildirgesi’nin 10. maddesi,
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. maddesi.

İHEB ve MSHS’nin 18. maddeleri birlikte yorumlandığında düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün iki farklı boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır. İlki özgürlüğün bireysel alanı olan *forum internum*, diğeri ise kamusal alanda özgürlüğün kullanımıyla ilgili *forum externum*’dur.

forum internum	forum externum
<ul style="list-style-type: none">▪ Din veya inanca sahip olma hakkı;▪ Din veya inancı değiştirme hakkı;▪ İnanmama hakkı;▪ İnancını açıklamaya zorlanmama hakkı;▪ Dinî ibadetlere zorlanmama hakkı.	<ul style="list-style-type: none">▪ Din veya inancını açıklama hakkı;▪ İbadet yerlerine eşit erişim hakkı;▪ Dinî inançların eğitim ve öğretim yoluyla öğrenilmesi ve aktarılması hakkı;▪ Dinî sembollerin kullanılması hakkı;▪ Dinî önderlerini seçme hakkı.

3. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ile İlgili Uluslararası Belgeler

- Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)-İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi (1990) 9(4) maddesi
- BM- Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildiri¹ (1981 Bildirisi)

1 Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (1981). *Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri*. http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_21.pdf (erişim tarihi: 01.08.2018)

1981 Bildirisi’nin 6. maddesine göre düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğünün içeriği şöyle tanımlanmıştır:

- *Bir din veya inanç ile bağlantılı olarak, ibadet etme veya toplanma ve bu amaç için gerekli yerleri kurma ve kullanma;*
- *Gerekli vakıf veya insancıl amaçlı kurumlar kurma ve bunları işletme;*
- *Bir dinin veya inancın törenlerine veya geleneklerine ilişkin gerekli araçları ve materyalleri yeterli ölçüde yapma, alma ve kullanma;*
- *Bu alanla ilgili yayımları yazma, yayınlama ve dağıtma;*
- *Bir din veya inancın öğretimini, bu amaçlar için uygun yerlerde yapma;*
- *Bireylerden ve kurumlardan gönüllü mali yardım vermelerini isteme ve alma;*
- *Bir dinin veya inancın gerekleri ve standartları bakımından uygun olan liderleri yetiştirme, atama, seçme ve yerini alacak olanı belirleme;*
- *Bir kimsenin dininin veya inancının kurallarına uygun olarak dinlenme günlerine ve bayram tatillerine ve törenlerine uygun davranma;*
- *Ulusal ve uluslararası düzeyde, din ve inanç konularında bireyler ve topluluklarla iletişim kurma ve sürdürme.*

Öte yandan, bildiri, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda bir düzenleme öngörmemiştir.

B. Standartlar

1. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normlarıyla İlgili Standartlar

Uluslararası standartları saptayan belgelerde toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili “kararlara eşit katılım hakkı” din hizmetlerinin planlanması, yönetilmesi ve yürütülmesi süreçlerine eşit katılım hakkını da kapsamaktadır. İlgili uluslararası belgeler şunlardır:

BM -Binyılın Kalkınma Hedefleri 2000-2015 Ölçütleri: Sekiz Stratejik Hedef’in üçüncüsü: “Kadınların Konumunu Güçlendirmek ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Geliştirmek.”

BM-Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2015-2030 Ölçütleri: 17 Temel Hedef’in beşincisi: “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Tüm Kadın ve Kız Çocuklarının Güçlendirilmesi.”

BM- Pekin Eylem Planı’nda:

- Stratejik Hedef G: Yetki ve Karar Alma Sürecine Eşit Katılımda Kadınlar,
- Stratejik Hedef H: Kadınların İlerlemesinde Kurumsal Mekanizmalar.

BM İnsan Hakları Konseyi ve İnsan Hakları Komisyonu’nun Kararları

- İnsan Hakları Konseyi 6/37 Sayılı Kararı,
- İnsan Hakları Komisyonu 2005/40 Sayılı Kararı,
- İnsan Hakları Komitesi’nin MSHS’nin 18. Maddesi Hakkında 22 No’lu Genel Yorumu,
- İnsan Hakları Komitesi’nin MSHS 3. Maddesi Hakkında 28 No’lu Genel Yorumu.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

Mahkeme düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün sözleşmenin amacına uygun biçimde, ‘demokratik bir toplum’un temellerinden birini oluşturduğunu belirtmiştir.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Kararları

- 2076 (2015) Numaralı Kararı düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne ilişkin bu özgürlüğü ile ilgili kararı, bu özgürlüğü evrensel ve vazgeçilmez bir özgürlük olarak tarif etmektedir.
- 2080 (2015) Sayılı Tavsiye Kararı bu özgürlüğün önemine dikkat çekerek ‘birlikte yaşamak’ felsefesiyle dinsel fanatik anlayışlara karşı dinî veya dinî olmayan gruplarla ortak çalışma kararı da almıştır.²
- 1464 (2005) Numaralı Kararı’nda din adı altında kadınların haklarının ihlâl edildiği belirtilmektedir.³

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Kararları

- (2002) 5 Numaralı Tavsiye Kararı din adına kadına yönelik şiddete ilişkin tavsiye kararı.⁴
- (2007)17 Numaralı Tavsiye Kararı’nda, cinsiyet eşitliğinin uluslararası insan hakları standartlarının parçası olarak demokrasi ve sosyal adaleti sağlaması noktasındaki önemine değinilerek, kimsenin cinsiyet ve dinî inançlarından dolayı ayrımcılığa uğramamasının gerekliliği belirtilmektedir. Ayrıca bu prensip ışığında kadınların erkeklerle aynı şekilde dinî hizmetlere erişim hakkına işaret edilmektedir.⁵

Avrupa Birliği Mekanizmaları Kararları

“Avrupa Parlamentosu”nun 8 Eylül 2015 tarihli kararında, tarafsız laik bir devletin dinsel, şüpheli veya ateist inançlara yönelik ayrımcılığın önlenmesi yönündeki rolünün altı çizilmiştir. Bu kararda kültürlerarası diyalog ve hoşgörünün teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶

Avrupa Birliği 2013 yılında “Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Klavuzu”nu yayınlamıştır. AB Konseyi tarafından kabul edilen bu belgeye göre laik bir devletin dinsel, şüpheli veya ateist inançlara yönelik ayrımcılığın önlenmesi yönündeki görevi şu prensipler ışığında anlam teşkil

2 Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (2015). *2076 sayılı tavsiye kararı*. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=22199&lang=en> (erişim tarihi: 09.06.2018)

3 Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (2005). *1464 sayılı tavsiye kararı*. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17372&lang=en>; Avrupa Konseyi (2011). *Combating Discrimination on Grounds of Sexual Orientation or Gender Identity*. <https://rm.coe.int/168047f2a6> (erişim tarihi: 09.06.2018)

4 (2002)5 numaralı Tavsiye Kararı, 30 Nisan 2002, <https://www.coe.int/en/web/genderequality/recommendation-rec-2002-5-and-other-tools-of-the-council-of-europe-concerning-violence-against-women> (erişim tarihi: 09.06.2018)

5 Avrupa Konseyi (2015). *Gender Equality Glossary*. <https://rm.coe.int/16805a1cb6> (erişim tarihi: 09.06.2018)

6 Avrupa Parlamentosu’nun 8 Eylül 2015 tarihli kararı, (2014/2254(INI)), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2015-0286&language=EN&ring=A8-2015-0230> (erişim tarihi: 09.06.2018)

etmektedir: “1) Bu özgürlük evrensel değerlere sahiptir; 2) Bu bireysel bir özgürlük olup toplumun diğer bireyleriyle birlikte kullanılabilir; 3) Devletin başlıca görevlerinden birisi bu özgürlüğün korunmasıdır; 4) Bu özgürlük diğer özgürlüklerle birlikte güçlü bir bağlantı içinde çoğulculuk, hoşgörü ve demokratik toplum prensiplerini geliştirir.”⁷ Bu prensipler ışığında dinsel inançlar doğrultusunda kadınların uğradıkları ayrımcılıklara karşı devletlerin yükümlülüklerine de vurgu yapılmaktadır.⁸

Avrupa Birliği Adalet Divanı 2017 tarihinde ele aldığı iki davada, işverenlerin kendi çalışanlarının belli politik, felsefi veya dinsel sembolleri giymelerini yasaklayıp yasaklayamayacakları konusunda karar vermiştir.⁹

2. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Birlikte Sağlanması İçin Öngörülen Standartların Uygulama Alanları

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin birlikte sağlanmasına ilişkin uluslararası normların ve bağlantılı siyasal belgelerin, ilgili kurum kararlarının ve görevli uzmanlarca hazırlanan raporların öngördüğü veya tavsiye ettiği çözüm önerilerine göre devletlere ve ilgili kamu aktörlerine sunulan ve politika uygulamaları sırasında dikkate alınması gereği vurgulanan standartlar şunlardır:

2.1. Cinsiyetçi Basmakalıp Düşüncelerin ve Kültürel Pratiklerin Dinî Gereklere Gibi Sunulmasının Önlenmesi

Cinsiyetçi basmakalıp önyargıların önlenmesi gereğine dikkat çeken önemli referans CEDAW Sözleşmesi’nin 5. maddesinde yer almaktadır. Madde metni önyargıların ve cinsiyetçi geleneklerin tasfiye edilmesi hakkında taraf devletlere aşağıdaki konularda gerekli tedbirleri alma yükümlülüğü vermektedir:

- a) *Her iki cinsten birinin aşağı veya üstün olduğu veya erkekler ile kadınların basmakalıp rollere sahip oldukları düşüncesine dayanan bütün önyargılar ve gelenekler ile her türlü uygulamayı tasfiye etmek amacıyla erkeklerin ve kadınların sosyal ve kültürel davranış tarzlarını değiştirmek;*
- b) *Ailede verilen eğitimin, toplumsal bir işlev olarak anneliğin gerektiği şekilde anlaşılmasını ve çocuğun büyütülmesinde ve yetiştirilmesinde erkeklerin ve kadınların ortak sorumluluğunun kabul edilmesini, yani çocuğun menfaatlerinin her durumda öncelik taşıdığını da içermesini sağlamak.*

Cinsiyetçi basmakalıp düşüncelerle mücadele için cinsiyetçi dil, yasa ve uygulamaların yanı sıra düşünce kalıpları, adalet sistemi, medya ve eğitim alanlarındaki cinsiyetçi düşünce ve uygulamaları da hedef almak gerekir. Toplumsal cinsiyetle ilgili basmakalıp düşüncelerle mücadelede özel olarak kız çocukları ve kadınların eşitliğine yönelik farkındalık yaratma çalışmalarının yanı sıra *toplumsal cinsiyet eşitliğini ana-akımlaştırma* da gerekmektedir.

7 Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Klavuzu (2013). <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf> (erişim tarihi: 09.06.2018)

8 *Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Klavuzu*, paragraf 36. <http://www.insanhaklarihukuku.com/wp-content/uploads/2016/03/D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnce-Din-ve-Vicdan-%C3%96zg%C3%BCrl%C3%BC%C4%9F%C3%BC.pdf> (erişim tarihi: 09.06.2018)

9 *Samira Achbita - Belçika*, Adalet Divanı, Başvuru no. C157/15, 14 Mart 2017, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015SCA0157> ve *Asma Bougnaoui - Fransa*, Adalet Divanı, Başvuru no C188/15, 14 Mart 2017, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015CN0188> (erişim tarihi: 09.06.2018)

Bu kapsamda atılması gereken en önemli adımlardan biri kültür veya gelenek adı altında kadınlara yönelik ayrımcı ve zararlı uygulamaların din ve inanç özgürlüğü kapsamında görülmesine karşı çıkılmasıdır. Bu konuda BM özel raportörünce hazırlanmış olan raporlarda kadın sünneti, kız bebeklerin öldürülmesi, dullara yönelik şiddet, namus cinayeti gibi kadınların temel haklarını ihlâl eden geleneklere karşı mücadele edilmesi ve önlenmesi gerekmektedir.¹⁰ Bunun için önerilen tedbirler şunlardır:

- ✓ Kadın yaşamına, sağlığına zararlı ve ayrımcı bu tür pratiklerin önlenmesi ve cezalandırılması için ilgili ve yeterli mevzuat geliştirilmesi,
- ✓ Kadınların haklarını ihlâl eden yasaların kaldırılması ve kadınları korumak amacıyla ceza yasası tedbirlerinin alınması,
- ✓ İzleme mekanizmalarının, kadın haklarının korunmasında ve geliştirilmesinde önemli resmi ve sivil toplum kurumlarının kapasitelerinin güçlendirilmesi,¹¹
- ✓ Kadınların insan haklarına ilişkin sözleşmelere, özellikle de CEDAW’a hükümet tarafından din temelli çekinceler konulmuşsa bunların kaldırılmasının teşvik edilmesi,
- ✓ Dinî liderlerin ve/veya laik aktörlerin dinî öğreti ve geleneksel değerlere dayanarak toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığı teşvik etmelerinin engellenmesi,¹²
- ✓ Kadınların kullanabileceği kamusal ibadet yerlerinin eksikliğini giderilmesi,
- ✓ Dinî kıyafetler giyilmesinin yasaklanmasının engellenmesi.¹³

2.2. Dinî Kurumların ve Süreçlerin Yönetiminde Kadınların Eşit Yer Alabilmesi

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü bireylerin ve grupların dinî anlayış ve gelenekleri ile uyumlu dinî kurumlar kurma haklarını da içerir. Gerçekte ise birçok din veya inanç grubu görevlileri (imam, piskopos, vaiz, haham) erkektir. Bu alanda din hizmeti yürüten dinî okulların, ibadet yerlerinin yönetimi genellikle erkekler tarafından yapılmaktadır. Bu gerçeği dikkate alan toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik norm belirleyici belgeler, kadınların her alanda kararlara katılımını hedef olarak ortaya koymaktadır.¹⁴ Buna rağmen dünyada ve ülkemizde hâlâ, farklı dinî inançlara dayalı sivil örgütlerin yönetimleri de çoğunlukla erkekler tarafından sürdürülmekte ve her tür dinî kurum, ibadethane veya sivil örgütlerin yönetiminde kadınlar eksik bir şekilde temsil edilmektedir.

2.3. Aile Hukuku Çerçevesinde Kadınların İnsan Hakları İhlâllerinin Önlenmesi

Dünyada bazı dinî toplulukların aile hukuku ile ilgili eşitlikçi yasal düzenlemelere rağmen kendi dinî kurallarını uygulama eğilimleri vardır. Bu tür dinî uygulamaların aslında yasal bağlayıcılığı yoktur. Bu uygulamalar çoğu zaman devletlerin hoşgörüsü veya izni ile uygulanabilmektedir. Bu alanda kadınların insan haklarını ihlâl eden uygulamalar çeşitlilik gös-

10 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu, A/65/207, paragraf 14. Ayrıca bu konular ayrıntılı bir şekilde Hükümetlere yazılan mektuplarda, tematik raporlarda ve ülke ziyaretlerinde ele alınmıştır. Bakınız E/CN.4/2002/73/Add.2; A/64/159, paragraf 59-63; ve A/HRC/10/8, paragraf 25-28.

11 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu, A/65/207, paragraf 15.

12 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Arnavutluk Ülke Ziyareti Raporu, A/HRC/37/49/Add.1, 16 Ocak 2018, s. 16.

13 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Özbekistan Ülke Ziyareti Raporu, A/HRC/37/49/Add.2, 22 Şubat 2018, s. 9 ve 16.

14 Pekin Eylem Planı’nda stratejik hedefler olarak şunlar belirtilmektedir: “G.1: Kadınların yetkili ve güçlü mevkilere ve karar alma süreçlerine eşit ulaşmalarını ve tam katılmalarını sağlayacak önlemler alınması; G.2: Kadınların karar alma ve liderlik pozisyonlarına katılma kapasitelerini artırmak”.

termektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı laik bir aile hukukuna sahip bir ülkede dinî topluluklar (özellikle farklı inanç gruplarına mensup kişiler) mevcut yasaya göre yasaklanmış olsa bile evlilik, boşanma, velayet, çocuk yetiştirme, doğurganlık vb. konularda kendi dinî inançlarına göre davranmayı seçmektedir. Örneğin, kadının ailesince karar verilen ve kendisinin istemediği bir erkek ile evlendirilmesi; kadının sadece dinî nikâhla evlendirilmesi ve bu nedenle yasal haklarından mahrum kalması; boşanma konusunda söz hakkının olmaması; miras konusunda eşit hak sahibi olmaması; çocuklarının vesayetini almaması gibi. Bu tür uygulamalar yasalara dayanmasa da engellenmediği için kadınlar ve kız çocukları açısından önemli hak ihlallerine neden olmaktadır.

2.4. Çocukların Din Eğitimi

BM-Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 18. maddesi 4. fıkrasına ve BM-Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 5. ve 14 (2). maddelerine göre aileler veya yasal vasiler çocukların gelişimine uygun olarak çocuğa yol göstermekle sorumludurlar. Bu hükümler bir yandan doğru şekilde eğitim hakkına erişimden bahsederken bir yandan da ailelerin din ve inançlarına göre çocukların eğitilmesini isteme hakkını içermekte ve bu nedenle devletlerin bu iki hak alanı arasında hassas bir denge sağlanmasını taraf devletlerin sorumluluğu olarak tanımlamaktadır.¹⁵ Bu hükümler gereğince:

- ▶ Ebeveynlerin çocuklarına kendi inanç ve dinlerine uygun eğitim verilmesini talep edebilmeleri yani başka bir deyişle çocuğun inanç özgürlüğü hakkının “çocuğun gelişen kapasitesi” ve “en üstün yararı” sınırları içinde yorumlanması;
- ▶ Din hizmetlerine erişimde kız çocuğunun eşit erişiminin güvence altına alınması;
- ▶ Ayrıca başka alanların yanı sıra, örneğin, ibadet yerlerine veya dinî eğitime erişim konusunda kız çocuklarının bireysel haklarının korunması;
- ▶ Din ve inançlara referans yapılarak özellikle kız çocuklarının ve kadınların eğitim hakkına erişimleri engellenmemesi,¹⁶ dolayısıyla uluslararası norm gereği hem laik hem dinî eğitime kız ya da erkek çocukların eşit erişiminin sağlanması;
- ▶ Okul program ve müfredatında dinle ilgili eğitim ve öğretimin cinsiyetle ilgili basmakalıp görüşleri pekiştiren içerikler önlenmesi gerekir.

2.5. Devletlerin Düzenleme ve Sınırlama Yetkisi

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün yaşama geçirilmesinde devletin haklı gerekçelerle özgürlüklerin kullanımını sınırlama yetkisi¹⁷ uluslararası normlar açısından önemli bir tartışma konusudur. Devletin sınırlama yetkisi BM-Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 18. maddesinin 3. fıkrası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. maddesinin 2. fıkrası ifadelerinde yer almıştır.

15 Çocuk Haklarına İlişkin Komite (2003). 4 No’lu Genel Yorum, CRC/GC/2003/4. <http://www.refworld.org/docid/4538834f0.html>, paragraf 28. (erişim tarihi: 01.08.2018)

16 Kate Hodal, “Revealed: the 10 worst countries for girls to get an education”, *The Guardian*, 11 Ekim 2017. <https://www.theguardian.com/global-development/2017/oct/11/revealed-the-10-worst-countries-for-girls-to-get-an-education-international-day-girl>. (erişim tarihi: 01.08.2018)

17 Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Kılavuzu, paragraf 36.

Bu iki fıkra birlikte ele alındığında, devletlerin sınırlama yetkisinin kullanılmasında uyulması gereken ilkeler şunlardır:

- ▶ Sınırlamalar yasayla öngörülmüş olmalıdır; özgürlükleri sınırlamak için kamu güvenliği, kamu düzeni gibi zorunlu bir toplumsal ihtiyaca dayanması gerekir.
- ▶ Söz konusu yasakların demokratik bir toplumun gerektirdiği orantılılık çerçevesinde yapılması şarttır.

Devletlerin dinî sembollerin kullanılmasına getirilecek kısıtlama ve yasaklamalar öncelikle kadınların inançları gereği kamusal alanda örtünmelerini ilgilendirmektedir. Örtünme yasaklanırsa, kadınların eğitim ve çalışma hakkını kullanmaları engellenecektir. Bu durumda kadınların hem dinî inançlarından hem de cinsiyetlerinden dolayı çifte ayrımcılığa uğramaları söz konusu olabilir. Devletlerin “sınırlama yetkisi”ni kullanırken “orantılılık ilkesi”ne uyması beklenmektedir. Bu konularda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AİHM) İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Türkiye ile ilgili önemli kararları vardır.

III. Türkiye Mevcut Durum

Türkiye, uluslararası insan hakları normlarını içselleştirmiş ve kendi ulusal hukuk yapısında somutlaştırmış bir ülkedir. Din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğini hayata geçirme sorumluluğu başta Anayasa ve ilgili diğer yasalarla öncelikle devlete, aynı zamanda özel ve sivil kurum ve kuruluşlara da verilmiş bir yükümlülüktür.

Hukuk mevzuatımızda, başta Anayasa olmak üzere, bireylerin din ve vicdan hürriyetinin korunması, ibadet haklarını özgürce kullanabilmeleri ve dahası bu hizmetlere erişimde devletin hem düzenleyici hem de hizmet sunucu bir rolde olması kurucu bir kamu görevi normu olarak tanımlanmıştır. Bu kamu görevi farklı kurumlara sorumluluk olarak dağıtılmıştır.

A. Türkiye’de Vicdan, Dinî İnanç ve Kanaat Hürriyeti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile ilgili Hukukî Çerçeve

1. Anayasa’da Vicdan, Dinî İnanç ve Kanaat Hürriyeti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Anayasa’da din ile inanç özgürlüğü ve din hizmetlerine erişimle ilgili hukuki düzenlemeler, Anayasa’nın 2. maddesinde yer alan ve 4. maddesi gereğince “değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez” hükmünde olan “Cumhuriyetin nitelikleri” arasında zikredilen laiklik ilkesi çerçevesinde ele alınmıştır.

Anayasa’da “vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyeti” 24. ve 25. maddelerde düzenlenmiştir. Anayasa 24. ve 25. maddelerdeki düzenlemesinde yer alan hukukî normları şöyle özetleyebiliriz:

- ✓ Din ve inanç özgürlüğü genel olarak vicdan ve düşünce özgürlüğünün temel bir alanıdır.
- ✓ Din ve ahlak eğitimi devlet tarafından yerine getirilecek bir “kamu görevi”dir.
- ✓ Din kültürü ve ahlâk bilgisi eğitimi ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunludur.
- ✓ Devletin temel düzeni dinî kurallara dayandırılmaz.

Anayasa’nın “Kanun önünde eşitlik” başlıklı 10. maddesi genel anlamda dinî inanç ve toplumsal cinsiyet dâhil ilgili her konuda eşitlik ile ilgili normu tanımlamaktadır. Bu maddeye 2004 tarihli ve 5170 sayılı Kanunla eklenen hüküm ile eşitliği sağlama bir “kamu görevi” olarak (aynı din ve ahlâk eğitimi gibi) devletin görevleri arasında sayılmıştır.

2. Türk Ceza Kanununda Din, Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türk Ceza Kanunu din ve vicdan hürriyetine karşı işlenen suçları;

- ✓ İnanç, düşünce ve kanaat hürriyetinin kullanılmasını engelleme suçu başlığı altında 115. maddede,

- ✓ “Hakaret” başlığı altında 125/3, c ve b maddesinde,
- ✓ “İbadethanelere ve Mezarlıklara Zarar Verme” başlıklı 153/1, 2, 3 maddesinde,
- ✓ “Nefret ve Ayrımcılık Suçu” başlıklı 122. maddesinde cezai yaptırımlara tâbi tutarak güvence altına almıştır.

Genel ilkelere giderek; toplumsal cinsiyet eşitliği ile ve laikliğin devletin iki temel ilkesi olduğu göz önünde tutarak; Anayasa’nın 10. maddesi ile Türk Ceza Kanunu’nun ilgili hükümlerinin, hiçbir din, inanç ve cinsiyet farkı gözetmeksizin devletçe, toplumsal cinsiyet eşitliği gözetilerek icra edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

3. Siyasi Partiler Kanununa Göre Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türkiye’de din ve vicdan özgürlüğü ile yasal düzenlemelerin önemli bir kısmı Siyasi Partiler Kanunu’nda yer almaktadır.

4. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Anayasa’ya göre devlet tarafından yürütülen din hizmetlerinden sorumlu kurumların başında Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) gelir. DİB’in hukuki statüsü ve görevleri Anayasa’nın 136. maddesi ile düzenlenmiştir. Madde, DİB’in temel çalışma ilkesini laiklik ilkesine ve milletin dayanışma ve bütünleşmesine hizmet etmesi amacına göre tanımlamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’da 2010 yılında kapsamlı değişiklikler yapılmış genel müdürlük seviyesinden müsteşarlık seviyesine yükseltilmiş; hizmet ve faaliyet alanlarının yaygınlaşmasının önü açılmış ve personelin özlük hakları iyileştirilmiştir.

DİB’in faaliyet alanı 2000’li yıllardan itibaren özellikle kadınlara, çocuklara ve aileye yönelik olarak genişlemiştir. Yapılan yeni düzenlemede (6002 s. Kanun’un 7. maddesi) “aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî konularda aydınlatma ve rehberlik yapma” görevi DİB’e verilmiştir. Bu yeni politika çerçevesinde Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın (AÇŞHB) toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya ve kadına yönelik şiddeti önlemeye yönelik hazırlanan Ulusal Eylem Planlarında DİB’e görevler verilmektedir.

DİB’in kadın ve aile konusunda yeni ve yetki alanı geniş görevler üstlenirken bunu hangi ilkeler doğrultusunda yapacağı açıkça tanımlanmış değildir. DİB’in konu ile ilgili yayınladığı rapor ve yönetici beyanları türü belgelerde bu konuyu ailenin korunması ve kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi olarak, dar anlamda, tanımladığını görüyoruz.

DİB’in kadın ve aile ile ilgili kurumsal yapılanması ve işlevleri şunlardır:

4.1. DİB - Aile ve Dinî Rehberlik Büroları

DİB, her İl Müftülüğü bünyesinde bir danışma birimi olarak “Aile ve Dinî Rehberlik Büroları” (ADRB) kurmuştur. ADRB’nin görev alanı şöyle tanımlanmıştır: *Toplumun dinî açısından aile hakkında doğru bilgilendirilmesini sağlamak; aile yapısının korunmasına katkıda bulunmak; aile*

ve aile bireyleriyle ilgili dinî içerikli soru ve sorunlarının çözümüne katkı sağlamak; gerektiğinde ilgili kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler ve sivil toplum örgütleriyle ortak çalışmalar yapmak.

DİB-ADRB’nin yukarıda tanımlanan hizmeti yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirme görevini nasıl uygulayacağına ilişkin bir düzenleme yoktur.

4.2 Aile Hukuku İle İlgili Yeni Düzenlemeler: Müftülere Evlendirme Yetkisi Verilmesi

Türkiye’de evlenmelerin gerçekleşmesi açısından geçmişten gelen bir uygulama resmî nikâhın yanı sıra dinî nikâhın da yaygın olarak, iki ayrı uygulama şeklinde, varlığını sürdürmesidir. 2006 yılında Türkiye’de evliliklerin %86’sı hem resmî hem de dinî nikâh ile yapılmakta iken 2011 yılında yapılan araştırmada iki nikâh türüne de başvuru evliliklerin oranı %94’e yükselmiştir. Sadece resmî nikâh yapanların oranı ve sadece dinî nikâh yapanların oranı 3’dür.¹⁸

Öte yandan Türk mevzuatında evlenen çiftler açısından hak ve sorumluluk doğuran evlilik, yasa gereği sadece medenî (resmî) nikâhtır. Nesep, velayet, nafaka, miras, vb. evlilik ile ilgili haklar ve sorumluluklar ancak resmi nikâh ile gerçekleşen bir evlilik ile söz konusu olabilir. Resmi nikâh sadece evlilikle bağlantılı haklar ve sorumluluklar açısından değil; aile hukukun laiklik ilkesine uyumu açısından da önemli ve zorunlu görülmektedir. Resmî nikâh yaptırmadan sadece dinsel nikâh yaptıranlar hakkında 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 230. maddesinin 5. fıkrası gereğince; resmî nikâh belgesini görmeden dinî nikâh kıyan din görevlileri hakkında da 6. fıkrası gereğince hapis cezası öngörülmekteydi. Anayasa Mahkemesi, 2015 yılında oyçokluğuyla verdiği bir kararla bu maddeleri iptal etti; “resmî” nikâh akdi olmaksızın dinî nikâh yapılması suç olmaktan çıktı.¹⁹

7039 Sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu’nun 22. maddesinde 2017 tarihinde yapılan değişiklik²⁰ ile “evlenme işlemlerini kolaylaştırmak ve daha kolay ve seri bir şekilde hizmet almalarını sağlamak amacıyla” il ve ilçe müftülerine, tıpkı belediye başkanı veya muhtarlar gibi evlendirme memuru olarak resmi nikâh kıyma yetkisi verilmiştir. Buna paralel olarak 28 Kasım 2017 tarihinde “Evlendirme Yönetmeliği”nin “evlendirme memurları” başlıklı 7. maddesine yapılan bir ilâve ile de “Bakanlık, il nüfus ve vatandaşlık müdürlüklerine, nüfus müdürlüklerine, il ve ilçe müftülüklerine ve ilgili dış temsilciliklere evlendirme memurluğu görev ve yetkisi verebilir” hükmü getirilmiştir.²¹

18 Türkiye’de Kadına Yönelik Aile içi Şiddet Araştırması, 2014 <http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TKAA2008-AnaRapor.pdf> (erişim tarihi: 01.08.2018)

19 Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı:2014/36 Karar Sayısı: 2015/51 Karar Tarihi: 27.5.2015 https://bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/001/420/original/AYM_karar%C4%B1.pdf?1432911977 (erişim tarihi: 01.08.2018)

20 19 Ekim 2017 kabul tarihli 7039 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 3 Kasım 2017 tarihli 30229 sayılı Resmî Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/11/20171103-16.htm> (erişim tarihi: 01.08.2018)

21 28 Kasım 2017 tarihinde Evlendirme Yönetmeliği değişikliği için bkz. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.859747.pdf> (erişim tarihi: 01.08.2018)
Bu hususta hukuki bir değerlendirme için bkz. Fikret İlkiz, “Kanunlarla Gelen”, *Bianet*, 6 Kasım 2017. <https://bianet.org/bianet/bianet/191260-kanunlarla-gelen> (erişim tarihi: 01.08.2018)

4.3. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), KAGEM ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

DİB’in en önemli yan kuruluşu Türkiye Diyanet Vakfı’dır (TDV). Vakfın görev alanı DİB’in görevleriyle benzerdir. Vakfın Türkiye’de birçok şubesi bulunmaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı çatısı altında özel olarak kadın ve aile konularıyla ilgilenmek üzere “Kadın Aile ve Gençlik Merkezi” (KAGEM) kurulmuştur. KAGEM “toplumun her kesimine ulaşmak, onları İslâm’ın ana kaynaklarından hareketle dinî bilgiyle, düşünceyle, kültür ve sanatla buluşturmak; toplumsal sorunlar karşısında bilgi, söylem ve proje üretmek üzere” 1996 yılında kurulmuş olup, 2011 yılında yeniden yapılandırılarak ilgi ve sorumluluk alanları genişletilmiştir. TDV- KAGEM’in söz konusu hizmeti yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirme görevini nasıl uygulayacağına ilişkin bir düzenleme yoktur.

5. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (TİHEK) ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türkiye’de eşitlik ile ilgili en son hukukî düzenleme 2016 yılında çıkarılan 6701 Sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) Kanunu²² ile yapılmıştır. Kanun kapsamında “eşitlik”, uluslararası normlara uygun olarak, “ayırım yapmama” ilkesi temel alınarak tanımlanmıştır. Kanunun 3. maddesi Anayasa’nın 10. maddesi ile uyumlu bir şekilde, “cinsiyet temelli ayrımcılık yasaktır” ifadesine yer vermiştir. Öte yandan, kanunun “Ayrımcılık yasağının kapsamı” başlıklı 5. maddesi 1. fıkrası ayrımcılık yapılmaması gereken kamu hizmeti alanlarını saymıştır. Bu alanlar arasında “din hizmetleri” ayrıca zikretmemekle birlikte “...ve benzeri hizmetler” denilmek suretiyle bu tanımın açık uçlu olduğunu da belirtmiştir.

TİHEK Kanunu’nun istihdamı düzenleyen 6. maddesi hükmü kamu istihdamında ayrımcılık yapılamayacağını belirtmektedir. Ancak, “Ayrımcılık iddiasının ileri sürülemeyeceği hâllerin” düzenlendiği 7. madde (b) fıkrasında “Sadece belli bir cinsiyetin istihdamını zorunlu kılan durumlar” ibaresi yer almıştır.

6. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)- Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Dinî eğitim kurumlarını düzenleme görevi 3797 Sayılı Milli Eğitim Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’un 17. maddesi ile “Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü”ne (MEB-DÖGM)²³ verilmiştir. MEB-DÖGM’ün görevleri şunlardır: İmam-Hatip Liseleri ile Anadolu İmam-Hatip Liselerinin eğitim, öğretim ve yönetimi ile ilgili bütün görev ve hizmetleri yürütmek; İlköğretim, ortaöğretim ve bakanlığa bağlı yaygın eğitim kurumlarında okutulan din kültürü ve ahlâk öğretimine ait program ile ders kitaplarını hazırlamak ve Talim ve Terbiye Kurulu’na sunmak.

MEB-DÖGM söz konusu hizmeti yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirmek görevini nasıl uygulayacağına ilişkin bir düzenleme yoktur.

22 Kanun No. 6701, Kabul Tarihi: 6/4/2016. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6701.html> (erişim tarihi: 01.08.2018)

23 http://mevzuat.meb.gov.tr/html/imamhatiliseyon_1.html [Erişim Tarihi: 01.07.2018]

7. Yükseköğretim Kurumu (YÖK), Yüksek Din Eğitimi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) her düzeyde (ön lisans, lisans, yüksek lisans, doktora) yüksek din eğitimi programları geliştirmek ve uygulamak üzere ilahiyat fakültesi açma konusunda yetkilidir. Dolayısıyla YÖK, aynı zamanda, diğer devlet kurumlarıyla birlikte, dinî eğitim hizmetlerini yerine getiren önemli bir kamu kurumudur.

YÖK bünyesinde üniversitelerde toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanmasına destek olmak amacıyla kurulmuş “Akademide Kadın Çalışmaları ve Sorunları Birimi”²⁴ vardır. Birimin kuruluş amacı “toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının kamusal alanda devlet tarafından uygulanması gereğini vurgulamak; toplumsal cinsiyet eşitliğini ve adaleti demokrasinin temel bir ilkesi, kalkınmanın ve refah toplumunun en önemli öğelerinden biri olduğundan hareketle; bu ilkelerin ulusların insan hakları belgelerinde, uluslararası sözleşmelerde ve yasalarda yer almaları gereğini” vurgulayan bir çerçeve içinde Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından 29/05/2015 tarihinde kurulmuş bir komisyondur.

“Akademide Kadın Çalışmaları ve Sorunları Birimi”nin önemli işlevlerinden biri toplumsal cinsiyet eşitliğinin yükseköğretim kurumlarında yerleştirilmesi amacıyla “YÖK Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi”²⁵ hazırlaması ve bu belgeyi bütün üniversite ve yüksek okullarda görüşülüp kabul edilmek üzere göndermesi olmuştur. Bu tutum belgesinde yer alan ve YÖK’ün bünyesindeki her eğitim kurumunda uygulanması önerilen politikalar şunlardır: *Toplumsal cinsiyet eşitliği dersinin zorunlu ders olarak müfredata dahil edilmesi; toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı kampüs atmosferinin yaratılması; cinsel taciz ve saldırıya karşı mücadele ve destek birimlerinin oluşturulması; kadın çalışmaları akademik disiplininin yaygınlaştırılması.*

B. Türkiye’de Kamu Hizmeti olarak Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

2018 yılının güncellenmiş verilerine göre DİB’e bağlı toplam cami sayısı 88.455 iken bu camilerin 60.456’sında kadınlar için namaz kılma yeri mevcutken (% 68), 25.470 tanesinde kadınların abdest alabileceği yer bulunmaktadır (% 29).

Aynı dönemde devlet eliyle yürütülen din hizmetlerinin hemen her türünde hem hizmeti yürüten kamu görevlileri içinde hem de hizmetten yararlananlar içinde kadınların sayısı ve erkeklerle oranı hızla yükselmektedir. DİB tarafından yürütülen din hizmetlerinin (eğitim, dinî danışma/rehberlik, cami ibadetlerini düzenleme, hac/umre ziyaretlerini organize etme, vb.) ağırlıklı olarak kadınlar tarafından ve kadınlar için yürütülen bir kamu hizmetine dönüşmüştür. Bunun önemli iki istisnası vardır. Birincisi din hizmetlerinin yönetiminin büyük oranda sadece erkekler tarafından yapılmasıdır. İkincisi ise cami hizmetlerinden erkeklerin yararlanma oranının daha yüksek olmasıdır.

24 <http://www.yok.gov.tr/web/akademide-kadin-calismalari-birimi/ana-sayfa> (erişim tarihi: 01.07.2018)

25 http://www.yok.gov.tr/documents/10279/22712333/YOK_Tutum_belgesi.pdf(erişim tarihi: 01.08.2018)
Örnek olarak Ankara Üniversitesi Tutum Belgesi için bkz. <http://cts.ankara.edu.tr/files/2015/12/Tutum-Belgesi-1.pdf> (erişim tarihi: 01.08.2018)

1. Din Hizmetleri ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Bağdaştırılması

Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarını tasarlamak ve yürütmekle görevli devlet kurumu Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (AÇŞHB) ve özellikle Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü’dür (KSGM). Kamu hizmetlerinin dinî konularda yetki ve sorumluluk alanını belirleyecek kurumlar ise Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ve özellikle Aile ve Dinî Rehberlik Büroları (ADRB), Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM), Yüksek Öğretim Kurumu’na (YÖK) bağlı ilahiyat fakülteleridir.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planlarında DİB’e Verilen Görevler:

Toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmek için AÇŞHB-KSGM tarafından hazırlanan Ulusal Eylem Planlarında 2000’li yıllardan başlayarak DİB’in toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi ile ilgili politikaların partneri olarak dâhil edilmiştir. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013; Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı (2016-2020); Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023 belgelerinde Diyanet İşleri Başkanlığına verilen görevlerin öncelikli alanlar şunlardır:

- ✓ Kız çocukları ve kadınların eğitim düzeylerinin yükseltilmesi,
- ✓ Kadına yönelik şiddetin önlenmesi,
- ✓ Erken yaşta ve zorla evlendirilmenin önüne geçilmesi,
- ✓ Kadın sağlığı konusunda farkındalık yaratma,
- ✓ Kadın hakları ve ailenin korunması alanlarında dinî rehberlik.

Hedeflenen politikaların gerçekleşme düzeylerini ve yaşanan sorunlara ilişkin politika yapıcılara yol gösterici nitelikte “izleme-raporlama” çalışmalarına öncelikle gereksinme vardır.

2. Dinî Hizmetlerini Yürüten Kamu Görevlileri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

2000’li yıllardan bu yana DİB’in hizmet yürüten ve hizmet alan düzeyinde çoğunlukla kadın ve kız çocukları bulunmaktadır. Ancak bu değişime paralel olarak kurumun üst yönetimlerinde kadın oranında artış görülmemektedir. DİB başkanı olarak bugüne kadar bir kadın ilahiyatçı görev yapmamış olmakla birlikte 2018 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda ilk defa bir kadın başkan yardımcısı atanmıştır; toplam 12 genel müdürlükte hiçbir kadın yönetici yoktur; 37 daire başkanı arasında 7 kadın daire başkanı bulunmaktadır.

“Din İşleri Yüksek Kurulu”nda görevli 47 kişi arasında sadece bir kadın uzman vardır. DİB-Teftiş Kurulu’nda görevli 26 müfettiş arasında hiç kadın müfettiş yoktur. DİB’de görevli toplam 59 Diyanet İşleri uzman/uzman yardımcısı arasında 14 kadın bulunmaktadır (%24). 27 bakanlık müşaviri arasında sadece 2 kadın müşavir vardır.

2018 yılı verilerine göre Türkiye’de 81 il müftüsü içerisinde hiç kadın yoktur; 177 il müftü yardımcısı içerisinde son yıllarda atanan 20 (%11) kadın il müftü yardımcısı görev yapmaktadır; 334 şube müdürü arasında sadece 1 kadın şube müdürü vardır.

DİB’in kurumsal yapısında çalışanların cinsiyet dağılımını 2010 ve 2017 yılları itibariyle karşılaştırıldığımızda hem sayısal hem de oransal olarak kadın istihdamının arttığını görüyoruz. Bu artış taşrada çok daha çarpıcı olup %382’dir. Eğitim hizmetlerinde kadın istihdamı artışı ise %700 olmuştur. 2018 yılında DİB merkez teşkilatında çalışan toplam personelin (1472) sadece %10’u kadındır. Yurtdışı hizmetlerde ise hiç kadın çalışan yoktur. Bu veriler bize DİB’in taşra hizmetlerinde kadın istihdamına daha çok önem verdiğini göstermektedir.

DİB’in 2018 yılı kayıtlı verileri içinde hem genel idare hem de din hizmetleri sınıfında (yönetici görevler hariç) istihdam edilen uzman din görevlileri (eğitici, vaize, vb.) içinde kadın oranının hızla artmaktadır.

Tablo 1: DİB Vaize İstihdamının 1991-2018 Yıllarında Artışı

Yıllar	Vaize	Vaiz	Kadın oranındaki artış
1991	4 (%5)	603 (%95)	%0
2000	31 (%6)	460 (%94)	%87
2002	78 (%12)	574 (%88)	%151
2009	221 (%18)	986 (% 82)	%183
2018	851 (%30,5)	1940 (%69,5)	% 285

Veri Kaynağı: <http://rehberlikteftis.diyaret.gov.tr/sayfa/99> (erişim tarihi: 19.06.2018)

DİB’in **yürüttüğü din hizmetlerine, hem hizmet sağlayıcılar hem de hizmetten yararlananlar açısından bakıldığında kadın oranının hızla arttığı görülmektedir.** Ağırlıklı olarak erkekler karar vermekte ve hala statüsü yüksek görevleri yürütmektedirler; ama din hizmetleri ağırlıklı olarak kadınlarla ilgili bir “kamu görevi” niteliğine bürünmektedir.

3. Dinî Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Yaygın ve örgün dinî eğitim devletin gözetim ve denetimi altında yapılmak zorundadır (Anayasa’nın 24. maddesi). Kamu hizmeti olarak yürütülen dinî eğitim türleri ve ilgili kurumlar şunlardır:

- ✓ DİB bünyesindeki Kur’an kursları ve hafızlık eğitimleri,
- ✓ DİB tarafından yürütülen, her yaşta insana vaaz, hutbe, kurs, seminer, konferans ve basın-yayın yoluyla, temel dinî bilgileri, din kültürünü ve ahlaki değerleri kazandırmayı hedefleyen, “yaygın din eğitimi” çalışmaları,
- ✓ DİB’in medya aracılığıyla eğitimleri: Diyanet Dergisi, Diyanet Radyo, Diyanet TV- TRT Diyanet TV,
- ✓ Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü MEB- DÖGM bünyesinde İmam Hatip Orta Okulları ve İmam Hatip Liseleri,
- ✓ Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü MEB- DÖGM bünyesindeki her tür ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu okutulacak “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” (DKAB) dersleri,

- ✓ Yükseköğrenim Kurumu (YÖK) bünyesindeki devlet ya da vakıf üniversitelerine bağlı ilahiyat fakültelerinde sürdürülen dinî eğitim niteliğinde ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimleri.

3.1. Yaygın Din Eğitimi: Kur’an ve Hafızlık Kursları

Türkiye’de beceri ve sosyal faaliyet amaçlı kurslardan 2013-2014 yılında toplam 14.142.218 kişi yararlanmıştı. Bu kurslara katılanların %7.6’sını Kur’an kurslarına giden öğrenciler oluşturmaktadır. Toplam mesleki kurslara giden öğrencilerin %49’u kadinken, Kur’an kurslarına giden öğrencilerin %93’ü kadındır.

2014- 2015 eğitim yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olarak yaygın din eğitimi veren kurs sayısı toplamda 17.560’dır. Toplam 1.148.521 kursiyerin %92’si kadındır.

2015-2016 eğitim yılında ise toplam 1.088.724 kursiyerin %89’u kadındır. En fazla kursiyer sayısını ise %40 oran ile ilkokul eğitimine sahip kişiler oluşturmuştur.

2014-2015 eğitim yılı verileri ile 2015-2016 eğitim yılı verileri karşılaştırıldığında, toplam kurs sayısında ve kursa devam eden öğrenci sayısında artış görülmektedir. Özellikle dikkat çeken husus ise okul öncesi dönemde kursa katılan çocuk sayısındaki artıştır. Bir önceki yıl %1,6 olan okul öncesi çocuk kursiyer sayısı, 2015-2016 yılında %5,8’e çıkmıştır.

Türkiye genelinde yaygın din eğitimi kapsamında 27.782 dinî kursa 4-6 yaş grubunda katılan çocuk sayısı 2015-2016 yılında 1.138.378’dir. Bunun %88’i kız çocuklarıdır (998.131 kız öğrenci). Yaygın dinî eğitim kursları içinde 4-6 yaş çocuklara yönelik kurslarda öğreticilik yapan toplam 3016 öğreticinin tamamı kadındır ve bir önceki yıla göre öğretici kadın sayısı %25 oranında artmıştır. Toplam kurs sayısı ise %26.9 artarak 2053’e ulaşmıştır. Toplam öğrenci sayısı son bir yılda %27.5 artmıştır. Kursiyer kız çocuklarının bir yılda artış oranı ise %282’dir.

2015-2016 yılında Hafızlık eğitimi veren 1195 kursa katılan toplam 59.349 öğrencinin %45.4’ü kız öğrencidir (26.945 kız öğrenci).²⁶

DİB tarafından yürütülen yaygın din eğitimi verileri, hem okul öncesi din eğitiminin hem de geleneksel bir din hizmeti alanı olan kuran kurslarının hizmet alanlar ve verenleri açısından kadınların ağırlıklı olduğu görülmektedir.

3.2. Örgün Din Eğitimi: İmam-Hatip Okulları

Türkiye’de yaygın din eğitimi camiler ve DİB’in ilgili birimleri tarafından yürütülürken örgün din eğitimi Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel müdürlüğü (MEB-DÖGM) tarafından yürütülmektedir. MEB-DÖGM tarafından yürütülen örgün din eğitimi esas olarak İmam Hatip okulları tarafından gerçekleştirilmektedir. İmam-Hatip okulları eğitimi orta, lise ve açık öğretim türlerinin sürdürülmektedir.

26 Veriler için bkz:

-Din Eğitimi Endeksi 2015-2016 Eğitim-Öğretim Döneminde Temel Din Eğitimi Göstergeleri, YEKDER Yaygın Eğitim ve Kültür Derneği https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf; (erişim tarihi: 01.08.2018)

-DİB Faaliyet Raporu, <http://www2.diyane.gov.tr/StratejiGelistirme/Faaliyet/2017%20Y%C4%B1%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf> (erişim tarihi: 01.08.2018)

MEB-DÖGM’ce yürütülen imam-hatiplik eğitimi ilgili veriler şöyledir:

Tablo 2: T.C. MEB-DÖGM’ye Bağlı İmam Hatip Ortaokullarda Okul ve Öğrenci Sayısı

	2006-2007 ²⁷	2016-2017	Toplam artış oranı
Okul sayısı	455	2777	510%
Toplam öğrenci sayısı	120668	657020	444%
Erkek öğrenci sayısı	58500	309406	429%
Kadın öğrenci sayısı	62168	347614	459%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 3: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul ve Öğrenci Sayısı

	2006-2007	2016-2017	Toplam artış oranı
Okul sayısı	455	1452	219%
Toplam öğrenci sayısı	120668	645318	435%
Erkek öğrenci sayısı	58500	284218	386%
Kadın öğrenci sayısı	62168	361100	481%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 4: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı

	2006-2007	2016-2017	Toplam artış oranı
Toplam öğrenci sayısı	1536	138802	8937%
Erkek öğrenci sayısı	472	51717	10857%
Kadın öğrenci sayısı	1054	87085	8162%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Orta öğretim düzeyinde toplam 5.278.107 öğrencinin %7.31’i toplam 1.597 imam-hatip ortaokulunda okumaktadır; din eğitimi alan 385.830 öğrencinin 198.194’ü (%51’i) kız öğrencidir.

2014- 2015 verilerine göre Türkiye’deki ortaokulların %9,41’i İmam Hatip Ortaokullarından oluşmaktaydı. Toplam ortaokul öğrencilerinin ise %7,31’i Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne bağlı okullarda eğitim almaktaydı. 2015-2016 verilerine göre ise; toplam ortaokul kurum sayısının %11,31’i Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne ait okullar haline gelmiştir. Ortaokul öğrencilerinin %10,06’sı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne bağlı okullarda okumaya başlamıştır. Bir önceki yıla göre ortaokul kurum ve öğrenci sayılarında artış gözlemlenmektedir.

2015-2016 yılı ortaokul verileri 2014-2015 verileri karşılaştırıldığında, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne bağlı İmam-Hatip ortaokulu ve öğrenci sayısının, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü’ne bağlı eğitim kurum ve öğrenci sayısına oranla, toplam sayıda artış gösterdiği görülmektedir.

27 Bu tarihte ortaokul ve lise birleşik olduğu için sayılar bir sonraki tablo ile aynıdır.

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne bağlı öğrenci sayısında %2,75’lik bir artış söz konusu iken, kurum sayısında %1,9’luk bir artış söz konusudur.

Dinî orta öğretime giden toplam 524.295 öğrencinin 274.054’ü (%52’si) kız çocuğudur.

2014-2015 yılı ile 2015-2016 yılı arasında toplam imam hatip orta öğretim öğrencileri arasında kız öğrenci sayısı 198.194’den 274.054’e çıkmıştır (%72). Erkek öğrenci sayısı ise 187.636 iken 250.241’e yükselmiştir (%75).

1996-1997 öğretim yılında 464 İmam-Hatip Lisesi, 108 Anadolu İmam-Hatip Lisesi (yedisi müstakil), iki Yabancı Dil Ağırlıklı İmam-Hatip Lisesi, 37 çok programlı lise içinde İmam-Hatip Lisesi faaliyet göstermekte olup, bu okulların orta kısmında 301.983 (% 43’ü kız), lise kısmında ise 247.376 (% 38’i kız) öğrenci bulunmaktaydı. 2006-2017 yılı ile 2016-2017 eğitim yıllarını karşılaştırdığımızda dinî eğitim veren okul sayısında %510, öğrenci sayısında %110 artış olmuştur. Bu artışın içinde erkek öğrenci sayısı %51 artarken kız öğrenci sayısı %210’dur.

Tablo 5: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokul ve Liselerde Öğrenci Artış Oranı

	2006-2007	2016-2017	Toplam Artış Oranı
Okul sayısı	455	2777	510%
Toplam öğrenci sayısı	15049	31530	110%
Erkek öğrenci sayısı	9498	14313	51%
Kadın öğrenci sayısı	5551	17217	210%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

İmam-Hatip açık liselerinde öğretmenler içinde de kadın öğretmen sayısındaki artış erkek öğretmen sayısındaki artışların iki buçuk katından fazladır (%263).

Tablo 6: T.C. MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı Artışı

	2011-2012	2016-2017	Toplam Artış Oranı
Okul sayısı	537	1452	170%
Toplam öğretmen sayısı	15049	40891	172%
Erkek öğretmen sayısı	9498	20719	118%
Kadın öğretmen sayısı	5551	20172	263%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)
<http://resmi-istatistikler.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.08.2018)

3.3. Yüksek Din Eğitimi ve İlahiyat Fakülteleri

Yüksek din eğitimi, yani teoloji/ilahiyat eğitimi Yüksek Öğrenim Kurumu (YÖK’e bağlı İlahiyat Fakülteleri tarafından yapılmaktadır. İlahiyat Fakültelerinde yüksek din eğitimi veren öğretim üyeleri arasında kadın çok az olmakla birlikte, alt kademelere inildikçe kadın ve erkek öğretim üye sayısı dengelenmektedir.

Tablo 7: Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Cinsiyet Dağılımı: 2017-2018

Kadro türü	Erkek		Kadın		Toplam
		%		%	
Prof	388	97	12	3	400
Doç	209	88,9	26	11,1	235
Dr. Öğr.	703	84,2	132	15,8	835
Öğr. Gör.	175	84,1	33	15,9	208
Araş. Gör.	515	62,3	312	52,3	827
Toplam	1990	100,0	515	100,0	2505

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2017-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 19.06.2018)

İlahiyat Fakülteleri akademik kadrolarındaki sayıları 2013-14 ve 2017-18 yılları itibarıyla karşılaştırdığımızda, kadın öğretim üyesi sayılarındaki artış erkek öğretim üyesi sayılarındaki artışın en az birkaç katıdır. Toplamda ise erkek öğretim üyesi sayısı, bu artışlara rağmen, daha fazladır.

Tablo 8: Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Artışı: 2013-2018

	2013-14		2017-18		Artış Toplam		Artış Oran	
	E	K	E	K	E	K	E	K
Prof	389	5	388	12	-	7	-	140%
Doç	160	14	209	26	49	12	31%	86%
Dr. Öğr.	563	73	703	132	140	59	25%	81%
Öğr. Gör.	114	10	175	33	61	23	54%	230%
Araş.Gör.	391	205	515	312	124	107	32%	52%
Toplam	1617	307	1990	515	373	208	23%	68%

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

İlahiyat Fakültelerinde eğitim alan öğrencilerin cinsiyet dağılımına 2012-2013 ve 2017-2018 yılları verilerini karşılaştırarak baktığımızda kadın öğrencilerin ön-lisans ve lisans düzeyinde yoğunlaştığını; yüksek lisans ve doktora ise erkeklerin sayıca daha fazla olduklarını görürüz. Ayrıca verileri karşılaştırdığımız beş yıl içinde yüksek din eğitimi alan öğrenci sayısındaki artış içinde kadın öğrencilerin oranı ön-lisans ve lisans düzeyinde yüzde 70’in üzerindedir.

Tablo 9: İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Eğitim Türü	2012-2013				2017-2018				Artış Toplam		Artış Oran	
	E	E %	K	K %	E	E %	K	K %	E	K	E	K
Ön lisans	66775	43,2	87797	56,8	101624	40,4	149627	59,6	34849	61830	52%	70%
Lisans	20078	38,5	32134	61,5	38428	40,2	57188	59,8	18350	25054	91%	78%
Yüksek Lisans	4580	64,5	2520	35,5	7688	61	4910	39	3108	2390	68%	95%
Doktora	1723	79,4	446	20,6	2435	77,9	692	22,1	712	246	41%	55%

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Yüksek eğitimde ön lisans düzeyine kız öğrencilerin sayısı daha fazla, yaklaşık olarak erkek öğrencilerin iki katıdır.

2015- 2016 yılı lisans düzeyi Din ve Din Bilimleri yeni kayıt öğrenci sayısı bir önceki yıla göre %0,17 artmıştır.

Lisans düzeyinde kız-erkek öğrenci sayısında fark azalmakla birlikte yine kız öğrenci sayısı toplam öğrenci sayısı içerisinde erkek öğrenci sayısına oranla yüksektir.

Lisansüstü düzeydeki verilere bakıldığında, 2014-2015 eğitim yılına göre 2015-2016 eğitim yılında yeni kayıt öğrenci sayısı ve toplam öğrenci sayısı içerisinde Din ve Din Bilimleri bölümü öğrenci sayılarında artış gözlemlenirken, yüzdelik oranda azalma söz konusudur.

Yüksek lisans ve doktora düzeyinde kız öğrenci sayısı hızla düşmekte ve erkek öğrenci sayısı çoğunluğa geçmektedir.

4. Dinî Rehberlik Görevi Olarak Kadını ve Aileyi Koruma

Aile ve Dinî Rehberlik Büroları 81 il ve ilçelerde hizmete girmiştir. Aile ve Dinî Rehberlik Büroları’na yapılan başvuruların ağırlıklı olarak kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Bürolara kadınların yaptığı başvuruların çoğunlukla evlilik, boşanma, eşlerin birbirleriyle problemleri, aile içi şiddet, cinsel sorunlar, kadının çalışması, miras, kürtaj, tüp bebek sahibi olmak, akrabalık, töre cinayetleri, evlilik programları, internet kullanımı gibi hususlarda yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın görev alanı ile çakışma alanlarında işbirliğinin sağlanması da önem taşıyan bir konudur.

5. DİB’in Aile Hukuku ile ilgili Dinî Yorumları

Diyanet İşleri Başkanlığı’na dinî konularda bilgi/yorum soran vatandaşlara yönelik hizmet yürütmekle görevli olan birimi “Din İşleri Yüksek Kurulu”nun yayınladığı görüşlerde (fetva) toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili çok farklı konulara değinilmektedir. Aslında Türk Medeni Kanunu tarafından düzenlenmiş olan evlenme, boşanma, miras, velayet gibi aile hukukunu ilgilendiren konularla ilgili yapılan yorumlar DİB’in resmî görüşü olarak kabul edilmektedir. DİB tarafından yayınlanan “Diyanet Dergisi”²⁸ ve “Aile Dergisi”nde²⁹ yer alan yazılarla da benzer yorumlar yer almaktadır. DİB’in, zaman zaman bütün camilerde okunması için hazırlayarak gönderdiği hutbeler ise İslâm dininin farklı konulardaki yaklaşımlarını yansıtır. Bu açıdan DİB tarafından hazırlanan hutbelerde toplumsal cinsiyet eşitliğinin nasıl yer aldığına bakmak önemli bir veri alanı oluşturmaktadır. Hutbelerde aile içi ilişkilerin ele alındığını ve “aileyi koruma” politikası çerçevesinde bir yaklaşım sergilendiğini görüyoruz. Hutbelerde genellikle geleneksel bir aile modeli çerçevesinde karşılıklı sorumluluklar-görevlerin yerine getirilmesinin tavsiye edildiği görülmektedir. Bu konuda önemli bir bağlam “ailenin ahlaken yozlaşmakta ve çökmekte” olduğu ve buna karşı çıkmak gerektiğinin vurgulanmasıdır. DİB’in söz konusu faaliyet alanlarının toplumsal cinsiyet eşitliği normlarıyla uyumu açısından izlenmesi gereken önemli bir kamu hizmeti alanı oluşturmaktadır.

28 <http://www.diyanetdergi.com/>(erişim tarihi: 01.08.2018)

29 <http://www.diyanetdergi.com/aile> (erişim tarihi: 01.08.2018)

6. Dinî İbadet Yerlerinin Yönetimi - Cami Hizmetlerine Kadınların Eşit Erişimi

Türkiye’de cami açma, yönetme ve cami ibadetlerini yürütme yetki ve görevi DİB’e aittir. Türkiye’de yaklaşık 90.000 caminin personel ve diğer giderleri de DİB bütçesinden ödenir. Son zamanlarda kadınların camileri ibadet amaçlı kullanabilmelerinin kolaylaştırılmasını talep eden önemli girişimler olmuştur. Söz konusu taleplerin çıkış noktası camiye giden kadınların ayrımcılığa maruz kaldıklarıdır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, 2000’ler sonrası camilerin kadınların kullanımına uygun hale getirilmesi önceliğine yönelik olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Türkiye’de 2018 yılı itibarı ile kadınlar için namaz kılma yeri olan cami sayısı 60.456 iken camide kadınların abdest alabileceği yerin bulunduğu cami sayısı 25.470’dir.

7. Hac ve Umre Ziyaretlerinin Örgütlenmesi

İslam dininin kutsal mekânı olan Mekke ve Medine’ye yapılan hac ve umre ziyaretleri, dinî ritüellerin en önemlilerindedir. Türkiye’den her yıl hac ziyaretine Suudi Arabistan’a gidecek vatandaşların belirlenmesini (Suudi Arabistan’ın verdiği kotaya göre) DİB yapmakta ve her yıl gitmek isteyen vatandaşlar arasından kura ile seçtiği kişilerin hac için gidiş, kalış ve dönüşlerini düzenlemektedir. DİB tarafından kura ile belirlenen kişilerin hac ve umre ziyaretlerinde rehberlik, yardım ve danışmanlık edecek görevliler (sağlık dâhil) devlet tarafından temin edilmektedir.

2017 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı organizasyonu ile Umreye giden toplam 96.567 kişinin %60’ı kadın (58.170) iken yaklaşık %40’ı erkektir (38.397). Benzer biçimde DİB organizasyonuna başvurmuş 2018 yılı hac yolcularının (42.388) %55’i kadın yolcu (23.143) iken erkek yolcuların (19.195) oranı %45’tir. 2017 yılında Hac ziyaretine giden vatandaşlara hizmet etmek için DİB tarafından 4397 kamu görevlisi görevlendirilmiştir. Bu görevliler kafile başkanı, din görevlisi, kadın irşat görevlisi ve düzenleyici personelden oluşmaktadır. 2017 Hac ziyaretine 15 kadın il müftü yardımcısı da katılmıştır. Diğer din hizmetlerinden yararlanmada olduğu gibi, son yıllarda hac ve umreye giden vatandaşlar arasında da erkek sayısı azalmakta ve kadın sayısı artmaktadır.

C. Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Kapasiteleri

1. Toplumsal Cinsiyet Temelli İzleme Yapan Sivil Örgütlerin Kapasiteleri

Türkiye’de din ve vicdan özgürlüğünü temel alarak toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması amacıyla çalışan sivil örgütlerin önde gelenleri İslâm dinini temel alarak kadın haklarının savunulması amaçlayan örgütlerdir. Türkiye’deki Müslüman kadın örgütleri, uluslararası alanda çalışan İslâm temelli kadın örgütlerinden farklı olarak (bu tür uluslararası örgütlerin önemli bir kısmı Kur-an’ı kadın merkezli okuyarak İslâm ülkelerinde kadına karşı ayrımcılığı ortadan kaldırmayı amaçlar) Türkiye’de mevcut laik aile hukukunu veri alırlar; bu nedenle dine dayalı aile hukukunu kadın haklarına duyarlı hâle getirmeye değil, cinsiyet eşitliğine dayalı mevcut hukukî düzenlemelere rağmen, dinî referans olarak kullanıp toplumsal hayatta kadınları ikincilleştiren

dinî davranışlara karşı bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye’de bu tür faaliyetlerde bulunan sivil kadın örgütleri sınırlı olmakla birlikte raporda “Ayrımcılığa Karşı Kadın Hakları Derneği” (AK-DER), “Başkent Kadın Platformu, Gökkuşuğu Kadın Platformu” (GİKAP), “Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı” (HEKVA), “Hazar Eğitim, Kültür ve Dayanışma Derneği” (HAZAR), “İstanbul Kadın ve Kadın Kuruluşları Derneği” (İKADDER) ve “Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisyatifi” ile “Kadın ve Demokrasi Derneği” (KADEM) ele alınmaktadır. Bu örgütler arasında toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeterek faaliyetlerini sürdüren en önemli örgütsel kapasite “Başkent Kadın Platformu”dur.

2. Hak Temelli İzleme Yapan Yerel STK’ların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri

Din ve inanç özgürlüğü bağlamında hak temelli çalışma yapan önemli sivil örgütlerin gündemlerine toplumsal cinsiyet eşitliğinin ne ölçüde içerildiği de çalışmamız açısından önemli bir konudur. Bu tür örgütlerin önde gelenlerinden İHH İnsani Yardım Vakfı, İnsan Hakları ve Mazlumlar için Dayanışma Derneği (MAZLUM-DER), Özgür Düşünce ve Eğitim Hakları Derneği (ÖZGÜR-DER) ile Alevi Dernekleri Federasyonu, Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı, Cem Vakfı, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği rapor kapsamında ele alınmıştır. Bu derneklerin çoğunluğunun yönetim kurullarında kadın üye yoktur ve MAZLUM-DER haricinde toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ortaya çıkardığı sorunlara duyarlı görünmemektedirler.

3. Farklı İnanç Gruplarının Hak Temelli Dernekleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Farklı inanç gruplarının hak temelli dernekleri kapsamında Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği, Türkiye Hahambaşılığı Vakfı, Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği, Protestan Kiliseleri Derneği, Türkiye Bahai Toplumu, Hrant Dink Vakfı ele alınmıştır. Bu sivil toplum örgütlerinin büyük çoğunluğunda (Hrant Dink Vakfı hariç) toplumsal cinsiyet eşitliğinin faaliyetlerine içerildiğine dair bir veriye ulaşmak mümkün olmamıştır.

D. Türkiye’de Din ve İnanç Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Kesişim Alanları

1. Dinî Sembollerin Kullanım Serbestliği

Kamu görevlilerinin görevleri sırasında dinî semboller kullanıp kullanamayacakları dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de özgürlükler, haklar ve kamu düzeni ile ilgili normlara uyumu açısından geniş bir tartışma konusudur.

Türkiye’de, 16 Temmuz 1982 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile çıkarılmış *Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık Kıyafetine Dair Yönetmelik*’in (Bakanlar Kurulu 16/7/1982 tarihli karar, No:8/5105) 5. maddesine gereğince, kadın kamu görevlilerinin başlarının açık olması kuralı getirilmişti. Bu düzenleme, 4 Ekim 2013 tarihli ve 2013/5443 sayılı Bakanlar Kurulu Eki Yönetmeliğin 1. maddesi ile değiştirildi ve maddenin sonuna (c) bendi olarak “Ancak bazı hizmetler için özel iş kıyafetleri varsa görev sırasında kurum amirinin izni ile bu kıyafet kullanılır”

cümlesi eklendi. Böylelikle kamu görevlilerinin başörtüsü kullanması hususundaki yasak hukuken kalkmış oldu.

Bu değişiklikten sonra emniyet ve silahlı kuvvetler mensupları açısından da başörtüsü yasağı kaldırıldı. 31 Ekim 2013 tarihinden itibaren TBMM Genel Kurulu çalışmalarına kadın milletvekillerinin başörtüsü ile katılması ile bu kurumdaki yasak da ortadan kalkmış oldu.

2. Cami İbadetlerine Kadınların Erişimi için Sivil Kadın Eylemleri

Türkiye’de camilerde yapılan ibadetlere kadınların katılımının sınırlı olması nedeniyle şikâyetlerin ve taleplerin varlığı dile getirilmektedir.

Kadınların camilerdeki konumunu iyileştirmeyi amaçlayan bir grup kadın Ekim 2017’de “Kadınlar Camilerde”³⁰ kampanyasını başlatmıştır. Kampanyanın internet sitesinde, kadınların Cuma namazlarını kılabilmesi için düzenlenmiş camilerin listesi, kadınlar camilerde kötü muamele ile karşılaşılırsa bununla baş edebilecekleri önerilerin listesi ve İslâm kaynaklarına göre kadının camideki konumu gibi bilgiler de yer almaktadır.³¹

Dinî kamu hizmetleri hususunda yapılmış bir kamuoyu araştırmasının kadınların camilerden yararlanmaları hususunda bulduğu sonuçlara göre, “Camilerde kadınlara ayrılan yerler yetersizdir” cümlesini doğru bulanlar yüzde 65 oranındayken, karşı çıkanlar yüzde 25 oranındadır. “Cuma namazında camilerde kadınlara yer ayrılmalıdır” cümlesini doğru bulanlar yüzde 48 oranındayken, yanlış bulanlar yüzde 34 oranındadır. Özetle toplum hem kadınlara verilen hizmetleri yetersiz bulmakta, hem de kadınların hizmet verenler arasında daha fazla yer almasını talep etmektedir.³²

30 <http://kadinlarcamilerde.com/hakkimizda/> (erişim tarihi: 01.08.2018)

31 <http://kadinlarcamilerde.com/category/yazi/faydali-bilgiler/> (erişim tarihi: 12.09.2018)

32 KONDA Araştırma ve Danışmanlık, Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırması: Algılar, Memnuniyet, Beklentiler, Kasım 2014, içinde, Helsinki Yurttaşlar Derneği, Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet’e Bakışı - Tartışmalar Öneriler, İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları.

IV. Veri Kaynakları

Tablo 10: Ulusal Düzeyde Veri Sağlayan Kaynaklar

Veri Kaynağı	Veri Konusu	Erişim
Yüksek Öğretim Kurumu Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi	Yüksek Öğretim Düzeyi Din Eğitimi verileri	https://istatistik.yok.gov.tr/
T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler	Orta Eğitim Düzeyi Din Eğitimi verileri	http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/
Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı İstatistikleri ve Faaliyet Raporları	Din Hizmetleri verileri	http://stratejigelistirme.diyenet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler http://stratejigelistirme.diyenet.gov.tr/sayfa/22/Faaliyet-Raporlari
Türkiye Diyanet Vakfı (TDV)	Din hizmetleri	https://www.tdv.org/

Tablo 11: Uluslararası Düzeyde Karşılaştırmalı Veri Sağlayan Kaynaklar

Veri Kaynağı	Veri Konusu	Erişim
International Social Survey Program	Religion Module (Dindarlık Araştırması)	http://www.issp.org/data-download/by-topic/
Religion and Public Life	The World’s Muslims: Religion, Politics and Society 2013 (Dünyada Müslümanlar: Din, Siyaset ve Toplum 2013)	http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2013/04/worlds-muslims-religion-politics-society-full-report.pdf

V. Göstergeler

Tablo 12: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.1. Din hizmetleri yönetim ve denetimi	1.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB): <ul style="list-style-type: none">■ DİB başkan ve yrd. içinde K/E oranı■ DİB daire başkanları içinde K/E oranı■ Müftü, müftü yrd. içinde K/E oranı■ Teftiş Kurulu (müfettişler) içinde K/E oranı 1.1.2. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) <ul style="list-style-type: none">■ Vakıf başkan ve yöneticileri arasında K/E oranı■ Vakıf şube yöneticileri arasında K/E oranı 1.1.3. Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <ul style="list-style-type: none">■ MEB-DÖGM merkez ve taşra teşkilatlarında müdür, müd. yrd. daire başk. içinde K/E oranı■ MEB-DÖGM’e bağlı her düzeyde ve türde İmam Hatip okulları müdür ve yrd. içinde K/E oranı 1.1.4. Yüksek Öğrenim Kurumu -İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">■ İlahiyat Fakülteleri yöneticileri arasında K/E oranı (dekan, dekan yrd., bölüm ve ABD başkanı, enstitü ve araştırma merkezi müdürleri, vb.	DİB istatistikleri TÜİK istatistikleri, MEB istatistikleri, DPB istatistikleri, YÖK istatistikleri	Yılda bir kere

Tablo 12: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.2. Din hizmetlerini yürüten personel	1.2.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) <ul style="list-style-type: none">■ DİB merkez ve taşra teşkilatlarında çalışan personel içinde K/E oranı■ Vaiz/vaize, imam, müezzin, danışman, uzman, vb. içinde K/E oranı■ Kur’an kursu öğretmenleri arasında K/E oranı 1.2.2. MEB, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <ul style="list-style-type: none">■ İHL öğretmenleri içinde K/E oranı■ MEB zorunlu din derslerini yürüten din dersi öğretmenleri içinde K/E oranı 1.2.3. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) <ul style="list-style-type: none">■ TDV merkez ve şubelerinde çalışan K/E oranı 1.2.4. Yüksek Öğrenim Kurumu-İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">■ İlahiyat fakülteleri öğretim üyeleri arasında K/E oranı (prof, doç, dr. öğretim üyesi, öğretim görevlisi, okutman, araştırma görevlisi)	DİB istatistikleri, TÜİK istatistikleri, MEB istatistikleri, DPB istatistikleri, YÖK istatistikleri	Yılda bir kere

Tablo 12: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.3. Kamu kurumlarınca yürütülen din eğitiminden yararlanan kişiler	1.3.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) <ul style="list-style-type: none">■ DİB Kur’an Kurslarına giden öğrencilerinin K/E oranı■ DİB-Yatılı Kur’an kursları öğrencilerinin K/E oranı■ MEB- İHL ve diğer dini okullarda eğitim alan öğrenciler içinde K/E oranı■ MEB’e bağlı okullarda zorunlu haftalık din dersi saati■ Din eğitimi ve öğretimi gören kız ve erkek öğrencilere verilen bursların sayısı ve toplam tutarı 1.3.2. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) <ul style="list-style-type: none">■ Vakıf bünyesinde toplumsal cinsiyet eşitliği sorunları ile ilgili komisyon, kurul, vb. sayısı■ Vakfın yürüttüğü din hizmetlerinden kadınların yararlanma oranı■ Vakfın bütçesi ve bunun içinde kadınların yararlandıkları hizmetlerin tutarı 1.3.3. Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <ul style="list-style-type: none">■ MEB- İHL ve diğer dini okullarda eğitim alan öğrenciler içinde K/E oranı■ MEB’na bağlı okullarda okutulan zorunlu din derslerinden muaf olmak için başvuran öğrenci sayısı 1.3.4. Yüksek Öğrenim Kurumu -İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">■ İlahiyat fakülteleri öğrencileri arasında K/E oranı	DİB istatistikleri, TÜİK istatistikleri, MEB istatistikleri, DPB istatistikleri, YÖK istatistikleri	Yılda bir

Tablo 12: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.4. İbadet yerlerinin her bir cinsin katılımına uygunluğu	<ul style="list-style-type: none">Camilerden hizmet alan kadın oranıCami/ibadet yerlerinin kadınların eşit kullanımına/ katılımına uygunluğu yüzdesi (uygun namaz yeri, tuvalet, abdest yeri, vb. var mı/yok mu?) <ul style="list-style-type: none">Camilerin kadınlara sunduğu hizmetler konusunda alınan şikâyetlerin sayısı ve niteliği	DİB istatistikleri İlgili sivil toplum kuruluşu raporları	Yılda bir
		1.5. Dini konularda danışmanlık	Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB): <ul style="list-style-type: none">Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK) başkan ve üyeleri içinde K/E oranıAile rehberlik birimlerinde çalışan uzmanların K/E oranıAile rehberlik birimlerine başvuranların K/E oranı	DİB istatistikleri	Yılda bir
		1.6. Din hizmetlerinin yürütülmesinde toplumsal cinsiyet eşitliği normlarına uyum	1.6.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB): <ul style="list-style-type: none">DİB görevlilerince verilen vaaz, eğitim, konferans, vb. etkinliklerin ne kadarında toplumsal cinsiyet eşitliğinin yer aldığıDİB tarafından belirlenen ve camilerde okunan hutbelerin kaçında toplumsal cinsiyet eşitliğinin yer aldığı 1.6.2. Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <ul style="list-style-type: none">DKAB ders kitaplarında toplumsal cinsiyet eşitliği normuna ne kadar yer verildiği 1.6.3. Yüksek Öğrenim Kurumu -İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">İlahiyat fakültelerinde toplumsal cinsiyet eşitliği dersleri sayısı	DİB verileri, İlgili araştırma raporları	Yılda bir

Tablo 12: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	2. Sivil kurumlarca yürütülen din hizmetleri	2.1. Sivil kurumlarca yürütülen din hizmetlerinin toplumsal cinsiyet eşitliğine uyumu	2.1.1. Hak temelli din hizmetleri anlayışına sahip STK’lar: <ul style="list-style-type: none">Üye sayıları içinde K/E oranıYönetim kurullarında K/E oranı 2.1.2 Kadın hakları koruma amaçlı dini STK’ların: <ul style="list-style-type: none">Toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlılığı	İlgili sivil örgüt kayıtları	Yılda bir
	3. Ulusal düzeyde önemli göstergeler		3.1. DİB bütçesinin genel bütçeye oranı ve yıllık değişim oranı 3.2. DİB bütçesinden kadınların yararlanacağı hizmetlere harcanan bütçe tutarı 3.3. Dini yardım amaçlı kuruluşların hizmetlerinden yararlananlar içinde K/E oranı (zekât, geçim yardımları, eğitim bursları, vb.) 3.4. Dini amaçlı örgütlerin kamu kaynaklarından yararlanabilme tutarı (yıllık TL) 3.5. DİB’e bağlı olan cami sayısı 3.6. DİB’e bağlı olmayan diğer ibadethanelerin sayısı	DİB istatistikleri, İlgili sivil izleme raporları	Yılda bir

Tablo 13: Verisinin Geliştirilmesi ve Kullanılması Önerilen Göstergeler

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.3. Kamu Kurumlarınca yürütülen din eğitiminden yararlanan kişiler	MEB-DÖGM: <ul style="list-style-type: none">DKAB³¹² ve seçmeli din derslerinin program, müfredat ve kitaplarının oluşturulmasında toplumsal cinsiyet eşitliğinin içselleştirilmesi/ana-akımlaştırılması YÖK-İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">Toplumsal cinsiyet eşitliği derslerinin programlara alınması ve kadının insan hakları anlayışının ana-akımlaştırılmasıDers programlarında cinsiyetçi baskı kalıp görüşlerin, dini görüşler olarak öğretilmemesi gereğinin kabulü“İslam’da kadın hakları” gibi konuların toplumsal cinsiyet eşitliği normuna uygun ele alınıp alınmadığının izlenmesi	İlgili konuda yapılan araştırma verileri, istatistikler	Üç yılda bir
		1.5. Dini konularda danışmanlık	DİB- ADRB: <ul style="list-style-type: none">Aile Rehberlik birimlerinde çalışan uzmanların hizmet içi eğitimlerinde din veya gelenekten kaynaklanabilen ve kadınların insan haklarını eşit kullanabilmelerini engelleyen inanış ve görüşleri tespit edip bunlarla mücadele etme konusunda görevlendirilip görevlendirilmediği (erken yaşta evlilik, kadına yönelik şiddet, eşitsiz miras, zorla ya da çok eşli evlilik vb.)	İlgili konuda yapılan araştırma verileri	Yılda bir

Tablo 13: Verisinin Geliştirilmesi ve Kullanılması Önerilen Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmeye görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.6. Din hizmetlerinin yürütülmesinde toplumsal cinsiyet eşitliği normlarına uyum	DİB, MEB-DEGM, YÖK <ul style="list-style-type: none">▪ Kurumların hizmet içi eğitimlerinde din hizmetleri yürüten kamu görevlilerinin din veya gelenekten kaynaklanabilen ve kadınların insan haklarını eşit kullanabilmelerini engelleyen inanış ve görüşleri tespit edip bunlarla mücadele etme konusunda eğitilip bilinçlendirilerek görevlendirilip görevlendirilmediği▪ DİB’in konusu kadının insan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadına şiddet vb. olan vaaz, hutbe, toplantı sayısı▪ DİB’in konusu kadının insan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadına şiddet vb. olan vaaz, hutbelerin eşitliği içermesi (niteliği)▪ DİB bünyesinde dini kaynakların yorumlanması süreçlerine kadınların eşit katılımının sağlanıp sağlanmadığı▪ Kurumların bünyesinde cinsiyetçi baskı kalıp görüşlerin kadınların insan haklarını ihlal etmesini önleyici çalışmaların yapılıp yapılmadığı	İlgili konuda yapılan araştırma verileri	Yılda bir
	3. Ulusal Düzeyde Önemli Göstergeler		<ul style="list-style-type: none">▪ DİB bütçesinden kadınların yararlanacağı hizmetlere harcanan bütçe tutarı,▪ Dini yardım amaçlı kuruluşların hizmetlerinden yararlananlar içinde K/E oranı (zekat, geçim yardımları, eğitim bursları, vb.)▪ Dini amaçlı örgütlerin kamu kaynaklarından yararlanabilme tutarı (yıllık TL)	DİB istatistikleri, ilgili sivil izleme raporları	Yılda bir

Ek Tablolar

Ek Tablo 1: Diyanet İşleri Başkanlığı Temmuz 2018 Tarihli Güncel Kayıtlı Verileri

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI			
UNVAN	KADIN	ERKEK	TOPLAM
Başkan Yardımcısı	1	4	5
Genel Müdür	0	12	12
Daire Başkanı	7	30	37
Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeleri	0	14	14
Din İşleri Yüksek Kurulu Uzman/Uzman Yardımcısı	1	46	47
Teftiş Kurulu/Müfettiş	0	26	26
Başkanlık Müşaviri	2	25	27
İl Müftüsü	0	81	81
İl Müftü Yardımcısı	20	157	177
Diyanet İşleri Uzman/Uzman Yardımcısı	14	45	59
Vaiz	851	1940	2791
Din Hizmetleri/Eğitim Uzmanı	44	140	184
Murakıp	49	410	459
Şube Müdürü	1	333	334
Ku’an Kursu Öğreticisi	16274	9281	25554
İmam Hatip	0	62208	62208
Müezzin Kayyım	0	11952	11952
Merkez Personeli	139	1332	1472
Taşra Teşkilatı			
Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Personeli	521	243	764
Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Danışanı	14643	2174	16817
DİB’e bağlı cami sayısı			88445
Kadınlar için namaz kılma yeri olan cami sayısı			60456
Kadınlar için abdest alma yeri olan cami sayısı			25740
2017 yılı Umre Yolcu Sayısı (DİB Organizasyonu ile gidenler)			
2018 yılı Hac Yolcu Sayısı	23143	19195	42338
TÜRK DİYANET VAKFI			
Vakıf Başkan ve Yöneticileri	2	7	9
İllerde Vakıf Şube Yöneticisi İl Müftüsüdür.	0	81	81
Vakıf bünyesinde toplumsal cinsiyet eşitliği sorunları ile ilgili birim (KAGEM)			1
Vakfın bütçesi ve bunun içinde kadınların yararlandıkları hizmetlerin tutarı	Gösterge verisi bulunmamaktadır.		

Bu yayın Avrupa Birliğinin maddi desteği ile hazırlanmıştır. İçerik tamamıyla Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği'nin sorumluluğu altındadır. Avrupa Birliği ve T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı'nın görüşlerini yansıtmak zorunda değildir.